

TÜRKİYE'DE KİBRİT SANAYİNİN GELİŞİMİ IŞIĞINDA İKTİSADÎ SİYASET VE DÜŞÜNCENİN DÖNÜŞÜMÜ, 1875-1952

F. HASAN AROL*

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Kimya Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nun "Kibrit" bölümünde belirtildiğine göre, Türkiye'de halen üç firma *emniyet kibriti*¹ üretimi yapmaktadır.² Bu üç firmayı üretim kapasitelerine göre sıraladığımızda karşımıza şu isimler çıkmaktadır: *Swedish Match (Kav) Kibrit ve Çakmak Endüstri ve Ticaret A. Ş.* (özel), *Malazlar Kibrit Sanayii ve Ticaret A. Ş.* (özel) ve *Tekel Genel Müdürlüğü Kibrit Fabrikası* (kamu). Rapor, sektörde faaliyete geçen ilk firmanın 1932 yılında üretime başlayan fabrikası ile Tekel

* Yazar, ABD Büyükelçiliği Bilgi-Belge Merkezi Koordinatörü Sn. Betil Gürün'e yardımları için teşekkürlerini sunar.

1 Emniyet kibriti, İngilizce'deki *safety match* teriminin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Terim, 1844'te Prof. Gustaf Erik Pasch tarafından icat edilen, içeriğinde zehirli sarı fosfor maddesi bulunmayan ve kibrit kutusunun dış tarafındaki özel yüzeye sürtülerek yanabilen kibrit türünü ifade etmektedir. Fosforlu kibritler 1830'larda kullanılmaya başlanmış ancak bütün yüzeylere sürtülerek yanabilme kolaylığına rağmen içeriğindeki zehirli sarı fosfor maddesi kullanımda sakıncalar yaratmıştır. Pasch, kibrit çöpünün ucundaki yanıcı maddeleri ayırarak, sarı fosforun yerine ikame ettiği kırmızı fosforu kutunun dış tarafındaki yüzeyde kullanmıştır. Kibrit kendinden önceki kibrit türlerinin aksine yalnızca bu yüzeye sürtüldüğünde yanabilmektedir. İcat, İsveç'i dünya kibrit endüstrisinde önemli bir konuma getiren kilometre taşı niteliğindedir. Günümüzde üretilen bütün kibritler emniyet kibriti kategorisine girmektedir. Kibritle ilgili bütün teknik bilgiler -aksi belirtilmedikçe- Swedish Match AB firmasının internet sitesinden (www.swedishmatch.com) alınmıştır.

2 T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kimya Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara 2001, 389. Raporun, DPT'nin internet sitesindeki (www.dpt.gov.tr) versiyonundan faydalanılmıştır.

Genel Müdürlüğü olduğunu ifade etse de, fabrikanın kamu mülkiyetine geçmesi çok sonraları gerçekleşen bir işlem olduğu için eksik bir hüküm vermektedir.³ Adı geçen fabrika, 15 Haziran 1930 tarih ve 1722 sayılı "Kibrit ve çakmak inhisarı işletmesinin devrine ve on milyon dolarlık istikraz akdine dair kanun" ile Türkiye sınırları içinde kibrit üretim, ithalat, dağıtım ve satışı üzerinde tekel haklarına sahip olan, yüzde yüz yabancı sermayeli *The American-Turkish Investment Corporation* (ATIC) tarafından kurulmuştur.⁴

ATIC, iki savaş arası dönemde dünya kibrit piyasasını büyük ölçüde kontrol etmeyi başaran caz çağının efsanevî işadamı Ivar Kreuger'ın yönetimiindeki *Swedish Match* grubunun ABD ayağı olarak niteleyebileceğimiz *International Match Corporation* (IMCO) firmasının bir iştirakiydi. Ivar Kreuger'ın 1932 yılında Paris'te intihar etmesinden sonra *Swedish Match* ve dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmış durumda olup kibrit üretimi, dağıtım ve satışı konularında çoğu yasal tekel niteliğinde faaliyet göstermekte olan grup şirketleri yeniden yapılandırıldı. Bu arada Türkiye'deki kibrit fabrikası ise IMCO'nun iflas süreci sırasında bir kayyum şirket tarafından idare edildikten sonra çoğunluğu ABD vatandaşı olan IMCO hissedarları tarafından kurulan bir tasfiye şirketine ve nihâyet 1943 yılında yapılan bir antlaşmayla da bu tasfiye şirketinden Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ne devredilecekti. Devirden sonra bir süre hükmî şahsiyete hâiz geçici bir idare altında, 1946 yılından sonra ise Tekel Genel Müdürlüğü bünyesinde faaliyet göstermeye başlayan fabrikanın yasal tekel konumu "Kibritin Tekelden çıkarılmasına ve istihlâk vergisine tâbi tutulmasına dâir kanun" tasarısının TBMM'de kabul edilmesi ile 30 Ocak 1952 tarihinde, fiilî tekel konumu ise Vehbi Koç'un girişimiyle kurulan *Türkey Kibrit Fabrikası*'nın İstinye'de üretime geçmesiyle 27 Eylül 1956'da ortadan kalkacaktı. Yasal tekelin kalkmasıyla sektörde yer alan kuruluş sayısı artmaya başlayacak, 60'lı yılların başında *Safina Kibrit Sanayii A. Ş.* olarak kurulan ve 1966 yılına kadar Pendik'te faaliyette bulunan üçüncü bir fabrika 1968 yılından sonra mülkiyet değiştirerek *Malazlar Kibrit Sanayii ve Ticaret A. Ş.* olarak üretimine devam edecektir. Yine *Koç Şirketler Grubu*'na dahil olarak 1970 yılında kurulan *Kav Orman Sanayii A. Ş.*'ye ait Orhangazi yakınlarında inşa edilen fabrikanın devreye girmesiyle sektörün 90'lı yılların sonuna kadar muhafaza edeceği genel görünümü de ortaya

3 Ancak, 1932'de kurulan fabrika yasal tekel (kanunî inhisar) çerçevesinde faaliyete geçtiği için, son tahlilde, raporun yaptığı tespiti de doğru kabul etmek gerekebilir.

4 *Düstur*, III. Tertip, Cilt:11, Ankara 1930, 1911.

çıkış olmaktadır. 1986 yılında Türkay firması Kav Orman Sanayii A. Ş.'ye katılarak her iki firmanın üretim birimleri Orhangazi'ye taşınmıştır. 1997 yılında Kav Orman Sanayii A. Ş. yönetim kurulu Swedish Match AB firması ile ortak bir şirket kurulmasını benimseyecektir. 1998 yılında kurulan ve *Swedish Match Kav Kibrit ve Endüstri A. Ş.* adını alan yeni şirketin çoğunluk hisseleri yabancı ortağa ait olacak, Orhangazi'deki kibrit üretim tesisleri de bu şirkete devredilecektir.⁵

2000 yılında Koç Grubu'nun kontrolünde olan hisse payları da büyük ortak tarafında satın alınacak ve şirketin ismi *Swedish Match Kibrit ve Çakmak Endüstri A.Ş.* (SMK) olarak değiştirilecektir. Böylece Swedish Match bir anlamda 1932 yılında *Kreuger*'ın ölümünden sonra bırakmak zorunda kaldığı Türkiye kibrit piyasasına yeniden dönmüş olmaktadır. 1932 yılında Türkiye'de kibrit üretimine başlayan ATIC ile halen kibrit üretimine devam eden SMK arasında pek de dolaylı sayılamayabilecek bir tarihî bağ olduğu düşünüldüğünde, özel ihtisas komisyonunun raporundaki yaklaşımdan hareketle SMK'nın Türkiye'de kibrit üretiminde ilk olduğunu iddia etmemiz yanlış olmaz.

Bu yazı, bu tarihî bağın gönderme yapacağı bir süreçte Türkiye'de devlet, toplum, ekonomi ve yabancı sermaye etkileşimini ortaya koyan bir mikro analiz çabası olarak kaleme alınmıştır. Bu analizin Türkiye İktisat Tarihi dönemlendirmesine (*periodisation*) yapabileceği katkıların daha iyi değerlendirilebilmesi için *Öncesi* olarak nitelendirebileceğimiz bir giriş kaçınılmaz gözükmüş, ancak bir dönemlendirme kaygısı da güdülmediği için anlatımda dönemler arasındaki geçişlerin vurgulanmasına yönelik bir çaba içine girilmemiştir.

Kibrit İmtiyazları

Mevcut dış ticaret istatistiklerinden izleyebildiğimiz kadarı ile 1878-1913 döneminde kibrit ve kavın değer olarak ortalama ithalatı yıllık 110,544-Osmanlı Altın Lirası'dır. Bütün Osmanlı ithalatı içerisinde bu rakam yıllık ortalama yüzde 0.44'lük bir paya karşılık gelmektedir.⁶ 1899'dan itibaren itha-

5 Kav Orman Sanayii A. Ş. ile ilgili bilgiler aksi belirtilmedikçe firmanın internet (www.kav.com.tr) sitesinden alınmıştır.

6 Celal Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara 1939'dan nakleden Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi I*, Ankara 1995, 48-52. Ortalama değerler (Pamuk, 1995)'teki

lat değerinin ortalama değerin altına düşmediğini 1909'dan sonra ise 200,000 Lira seviyelerinde dolaştığını belirtmekte fayda var. Yüzde olarak ifade ettiğimizde ise kibrit ve kavın 1899'dan sonra Osmanlı ithalatından, 0.5 ile 0.7 arasında bir pay aldığı görülmektedir.

Kibrit ithalatı devamlılık gösterse de, kibrit üretimi için Osmanlı döneminde teşebbüste bulunulmadığını söyleyemeyiz. Tespit edilebilen ilk teşebbüs 1875 tarihinde M. İzidor Krikon'un Büyükdere çayırında fabrika kurma ve kibrit imtiyazı talebidir.⁷ Talep, Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da görülmüş, imtiyaz verilmesi sakıncalı bulunarak yalnızca fabrika kurulması için ruhsat verilmiştir.⁸ Kısmî inhisar niteliği taşıyabilecek bir imtiyaz mukavelesi ise 1889 (10 Teşrinievvel 1305) yılında *Espiraki Esani Efendi* ile yapılmıştır.⁹ İmtiyaz sahibi, mukavelenin kabulünden sonraki bir sene içinde, Osmanlı yasalarına ve mahkemelerine tâbi olacak bir Osmanlı Anonim Şirketi kuracak ve bu şirket Dersaadet, Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Eyüb ve Galata), İzmit ve Çatalca sancakları, Edirne, Selanik, Aydın, Hüdavendigâr ve Cezâir-i Bahr-i Sefid vilâyetlerinde kurulacak kibrit fabrikalarının inşasını ve idaresini gerçekleştirecekti.¹⁰ İmtiyaz süresi kırk yıl olup, sürenin sonunda fabrikalar bedelsiz olarak ve çalışır halde hükümete devredilecekti. Esâsen, söz konusu bu imtiyazın tam bir kanunî inhisar olduğunu söylemek mümkün değildir. İlk olarak, kabul edilen mukavele firma lehine bölgesel bir üretim tekeli oluşturmakta olup, diğer ülkelerden ve imtiyaz bölgeleri dışında kalan Osmanlı topraklarından gelecek kibritin satışında, imtiyaz sahibinin lehine bir

rakamlardan hesaplanmıştır. Yayın yapılmayan 1901, 1902, 1903, 1904, 1906, 1912 yılları hesaplamalara dahil edilememiştir.

- 7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Meclis-i Mahsûs belgelerinden aktaran, Fatma Doğruel-A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, İstanbul 2000, 123.
- 8 Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 124. Söz konusu bu fabrikanın kurulup kurulmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz.
- 9 "Memaliki Şahanede kav ve kibrit fabrikaları inşası imtiyazına dair mukavelename." *Düstur*, I. Tertip, Cilt:6, Ankara 1939, 458; Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 124. Doğruel-Doğruel, imtiyazı alan kişinin adının Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Meclis-i Mahsûs belgesinden net olarak okunamadığını, ismin "Esperaki Esani" ya da "İspiraki Esani", "Esani"nin de "Esati" olabileceğini belirtmektedirler. Biz, *Düstur*'daki ismi kullandık. Aynı imtiyazdan bahseden diğer bir kaynak için bkz. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları* içinde, Ankara 1997, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri".
- 10 *Düstur*, I. Tertip, Cilt: 6, 458-460; Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 124-125.

kısıtlama getirmemektedir.¹¹ Ayrıca, imtiyaz bölgelerinde mukaveleden önce kurulmuş olan kav ve kibrit fabrikaları faaliyetlerine devam edecek, yalnızca bu fabrikaların kapasite arttırmasına ve modernizasyonuna izin verilmeyecekti.¹² Mukavelede adı geçen Osmanlı anonim şirketinin belirtilen süresi içinde kurulmadığını, imtiyaz sahibinin yaklaşık bir yıl sonra süreyi uzatmak için başvurmasından anlıyoruz. Bu başvuru olumlu karşılanmış ve süre bir yıl daha uzatılmıştır.¹³ 27 Temmuz 1307 (1891)'de Osmanlı Kibrit Şirketi'nin *Andre Letranj, Edvard Hans ve İspiraki Esani* tarafından kurulduğunu ve imtiyaz sahibi *İspiraki Esani Efendi*'nin imtiyaz mukavelesinden doğan bütün haklarını bu şirkete devrettiğini görüyoruz.¹⁴ Ana sözleşmesine göre şirketin sermayesi her biri beş buçuk Osmanlı Lirası ya da 125,000 Franklık 8000 hissedenden toplam 44,000 Osmanlı Lirası ya da 1,000,000 Frank'tan oluşacak, imtiyaz mukavelesinde adı geçen fabrikaların kurulması sırasında idare meclisi tarafından 132,000 Osmanlı Lirası'na ya da 3,000,000 Frank'a çıkarılabilecekti.¹⁵ Şirket merkezi İstanbul (Dersaadet) olacak ve şirketin işleri hissedarlar meclisi tarafından seçilecek 5 ile 11 arasında üyeden meydana gelen bir idare meclisi tarafından yürütülecekti.¹⁶ Şirketin, Paris'te yerleşik *Endüstriyel Enternasyonel* firmasının geliştirmiş olduğu kibrit üretim teknolojisini kuracağı fabrikalar için satın alma niyetinde olduğunu

11 - "...mahali mezkureye hâricden ve memaliki mahrusei şahanenin sair taraflarından kav ve kibrit ithaline mümanea sahibi imtiyazın salahiyeti olamayacağı...", (*Düstur*, I. Tertip, 6, 459).

12 - "...misillü mevcut fabrikaları ve derununda bulunan makineleri tevsie dahi hükümeti seniye tarafından ruhsat verilmeyecek ve hudbehud tevsie kıyam edenler olduğu sahibi imtiyaz tarafından ihbar ve isbat olundukça menedilecektir...", (*Düstur*, I. Tertip, 6, 459). Bu madde Osmanlı topraklarında emek yoğun, atölye tipi kibrit üretimi yapıldığı varsayımını ortaya koyması bakımından düşündürücü olabilir. İmtiyaz talepleri ise şüphesiz, 1864'te Alexander Lagerman isminde bir mühendis tarafından tasarlanan ilk otomatik kibrit makinasının 1870'lerden sonra giderek artan endüstriyel kullanımının bir yansıması olarak fabrika tipi üretimi amaçlamaktadır.

13 - 23 Eylül 1306 (1890) tarihli, "Memaliki şahanede kav ve kibrit fabrikaları inşası imtiyazına mütedair 3 rebülevvel 1307 tarihli mukavelenamede anonim şirketi teşkili için muayyen müddetin tahdidine dair iradej seniye," (*Düstur*, I. Tertip, 6, 759). İmtiyaz sahibinin ismi bu sefer "İspiraki Asani" olarak geçmektedir.

14 - "Osmanlı Kibrit Şirketi Nizamnamei Dahilisi", *Düstur*, I. Tertip, Cilt: 6, 1027.

15 - *Düstur*, I. Tertip, 6, 1028.

16 - İlk üç yıl için idare meclisi üyeliklerine, "Saadetlu Nuri Beyfendi hazretleri ve Mösyö Rene Budovvi ve Baron di Vandover ve Piyerdi Marizi vite (ve de) Buvâr Novarnist Butersken" getirtilmişlerdir.

görüyoruz.¹⁷ Ancak, fabrikaların kurulması için uzun bir süre beklemek gerekecektir. Küçükçekmece'de inşaatına başlanan ilk fabrika, 1898 yılının Mart ayında faaliyete geçecektir.¹⁸ Fabrikayı gezen *Servet-i Fünûn* dergisinin yazarının bildirdiğine göre, söz konusu işletmede en son teknoloji ile emniyet kibriti üretimi yapılmaktaydı.¹⁹ Fabrikada üretilen kibritlere karşı en büyük rekabet ise, henüz uluslararası düzeyde kullanımı yasaklanmadığı için serbestçe ithal edilebilen beyaz fosforlu kibritlerden gelmektedir. Bir yandan aşırı rekabet, bir yandan da Hükûmet'in çıkardığı güçlükler yüzünden fabrikanın kısa bir süre sonra faaliyetine son vermek zorunda kalacaktır.²⁰

1908'den Sonra Yeni İktisadî Düzen

1908 Devrimi sonrasında, ülkede bir kibrit fabrikası kurulması meselesini, kişilere ya da şirketlere verilecek özel imtiyaz mukaveleleri kapsamında değil de, genel bir sanayileşme projesinin parçası olarak düşünmemiz gerekiyor. İttihad ve Terakki Fırkası tarafından benimsenen ve yasal düzenlemelerle kurumsallaştırılan bu projenin en önemli temel taşlarından birini gümrük po-

17 *Düstur*, I. Tertip, 6, 1027.

18 *Servet-i Fünûn*, 393 (10 Eylül 1899), s.35-38'deki yazı dizisinden aktaran Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme "Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar"*, İstanbul 1991, 122. Kitap, Kazgan'ın 80'li yıllarda *Diyalog* dergisinde yayımlanan yazı dizisini biraraya getirmektedir. Kazgan, Küçükçekmece'de deniz kıyısındaki fabrikaya ait yıkık duvarların yakın zamana (80'ler) kadar herkesin dikkatini çektiğini ifade etmektedir. Fabrika, Çekmece istasyonunun on dakika kadar ilerisinde, Çekmece gölü kenarındadır. Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 125'te ise, 1892 tarihli bir belgedeki, izin verilmesine rağmen tehlikeli olacağı gerekçesi ile Kadıköy sakinleri tarafından durdurulan ve kime ait olduğu belirlenemeyen bir kibrit fabrikası teşebbüsüne dayanılarak, Espiraki Esani Efendi'nin imtiyazının kullanılıp kullanılmadığı konusunda şüpheler olduğu belirtilmektedir.

19 Fabrikada günde 15 sandık kibrit üretilbiliyordu. Her sandıkta 7200 kutu, her kutuda ise 50 çöp kibrit bulunuyordu. Üretim sürecinin etraflı bir tasviri için bkz. Kazgan, *Şirketleşme*, 124-127. Karadeniz bölgesinden gemi ile gelen kavak ağaçları hem kibrit çöpü hem de kibrit kutusu yapımında kullanılmaktaydı.

20 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* (4. Baskı), Ankara 1997, 183. Ökçün'de fabrikanın üç dört ay faaliyetten sonra kapatılması zorunluluğunun doğduğundan bahsedilmektedir. Kazgan, *Şirketleşme*'de aktarılan *Servet-i Fünûn* gazetesindeki yazı dizisi yayınlandığında fabrika altı aydan fazla bir zamandır faaliyettedir. Kazgan, fabrikanın kapanış tarihinin belirlenemediğini ancak 1910 tarihli *Osmanlı Anonim Şirketleri* rehberinde bu firmanın kaydına rastlanmadığını belirtiyor. Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 125'te 1901 yılında kibrit üretimi için imtiyaz talepleri olduğu vurgulanmaktadır. *Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi* fabrikasının bu tarihten önce kapanmış olması yüksek bir ihtimâl olarak gözükmemektedir.

litikası oluşturacaktır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması, İttihad ve Terakki Hükûmeti'ne uzun zamandır beklediği fırsatı verecek ve yurt içinde kurulabilecek sanayii himâye edecek bir gümrük tarifesi uygulanmasını engelleyen kapitülasyonlar 9 Eylül 1914 tarihinde, 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere tek taraflı olarak kaldırılacak ve koruyucu bir gümrük tarifesi hazırlanana kadar yayınlanan iki kararnâme ile yürürlükte olan *ad valorem* gümrük vergileri yükseltilecektir.²¹

Hükûmet tarafından hazırlanan ve 27 Teşrinievvel 1331 (Kasım 1915) tarihinde Meclis-i Mebûsân'a gönderilen yeni gümrük tarifesi ve ona eklenen kanun tasarısı önce Kavânin-i Maliye, Muvâzene-i Maliye ve Rüsûmat encümenlerine havâle edildi. Ancak, encümenlerin tasarımı tek tek incelemesinin uzun süreceği ve Meclis'te tasarının görüşülmesinin gecikeceği gerekçesi ile yukarıda adları geçen her bir encümeden seçilecek üçer kişiden meydana gelecek bir *Encümen-i Hususî* (Tarife Encümeni) oluşturulması uygun görüldü. Tarife Encümeni Kasım-Şubat ayları arasında üzerinde çalıştığı kanun tasarısını, bazı değişikliklerle Meclis-i Mebûsân'a sundu.²² Yeni gümrük tarifesinde vergi matrahı, eşyanın ağırlığı üzerinden tespit edilecek şekilde düzenlendiyse de, encümen bu düzenlemenin amaca uygun bir şekilde işleminin eşya kıymetlerinin doğru takdir edilmesine bağlı olduğunu düşünerek, mesaisinin çoğunu, Hükûmet'in tasarımı da beyân ettiği eşya kıymetleri ile piyasadaki fiyatları arasındaki farkları düzeltmeye sarfetti. Bu amaçla Ticaret Odası'ndan fiat listeleri istediği gibi, gerektiğinde ithalatçı tüccarı da davet ederek görüşlerini aldı. Gerek Hükûmet, gerekse de Encümen, bilinçli bir şekilde eşyaların savaş öncesi kıymetlerini tarifeye esas olarak almışlardı. Tasarının görüşüldüğü 1916 yılının başlarında savaşın finansmanı için piyasaya sürülen kağıt para (evrâk-ı nakdiyye), gerek henüz karşılığına olan güvenin korunması gerekse de tedâvüldeki miktarının henüz büyük boyutlara varmamış olması sebebi ile enflasyonist baskı yaratacak bir nitelikte değildi. Ancak, savaşın getirdiği olağanüstü şartlar neticesinde başta temel tüketim maddeleri olmak üzere, mal tedarikinde yaşanan sıkıntılar, fiyatlar genel

21 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995, 38.

22 "Gümrük Tarife-i Umumiyyesi ve Ona Mütferri Kanun Layihası ve Tarife Encümeni Mazbatası", *Meclis-i Mebûsân 1331 (1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâiyih-i Kanûniyye*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, Cilt: 1, Ankara, TBMM Basımevi 1993, 232.

düzeyinin yükselmeye başlamasına sebep olmuştu.²³ Encümen'e göre savaştan önceki fiyatlarla, o anki fiyatlar arasında büyük farklar olduğu gibi,

- 23 Savaş sırasında tedâvüle sürülen *evrâk-ı nakdiyye* için bkz. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, 103-117; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", Selim İlkin (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II (ODTÜ Gelişme Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı)*, 205-238. Eldem'in *a.g.e.*, 113'de verdiği tablodan tedâvüldeki kağıt para miktarının Aralık 1915 sonundaki, 7.9 milyon TL rakamından, Ocak 1916'da 10.7 milyon TL, Şubat 1916'da 12 milyon TL ve Mart 1915 sonunda 14 milyon TL'ye yükseldiğini izliyoruz. Aynı tabloda Osmanlı Altın Lirasının kağıt para karşısındaki (Altın/Kağıt=100) aylara göre değer artışı ise, Aralık 1915, 102, Ocak 1916, 102, Şubat 1916, 108 ve Mart 1916, 108 olarak görülmektedir. Aralık 1915 rakamlarını endeks olarak kabul ettiğimizde, Mart 1916 sonuna göre tedâvüldeki para miktarı yaklaşık yüzde 77 oranında artmışken, altın liranın kağıt lira karşısındaki değer artışı yüzde 12 olarak gerçekleşmiştir. Eldem, tabloyu Darphane-i Milli Müdüriyeti, *Üçüncü Rapor*, 1925, s. 208'den nakletmektedir. Benzer bir tablo Toprak, *a. g. m.*, s.212'de de bulunmaktadır. Yalnız, Toprak'ın, Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyyesi Darbiyat ve Mu'amelâtı Hakkında Mâliye Nezâret-i Celîlesine Takdim Olunan Rapor*, 2. sene (İstanbul 1337/1921), s.82'den aktardığı bu tabloda altın liranın kağıt para karşısındaki Aralık 1915'teki değeri, 101 olarak verilmektedir. Her iki tablonun başlıklarındaki ifadelerden altın-kağıt oranının başlangıç endeksi olan 100 rakamının nasıl belirlendiği net olarak anlaşılamamaktadır. 1916 yılının başları Osmanlı para sistemi için karmaşık bir geçiş dönemi olduğu için, tablolardaki rakamların 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916) tarihli *Tevhid-i Meskûkat kanun-ı muvakkatı* ile belirlenen "1 Lira= 100 kuruş" mu yoksa kanunun ilânından önce yürürlükte olan 1909 tarihli mevzuatın öngördüğü "1 Altın Lira=102.6 Kuruş" paritesi mi düşünülerek hazırlandığı önem kazanmaktadır. Tabloların Eldem'de 1918, Toprak'ta 1920 yılının sonuna kadar ki değerleri içerecek şekilde hazırlanmış olması, ilk ihtimâli ön plana çıkarmaktadır. Ancak bu yaklaşım kağıt paranın ilk tedâvüle çıkarıldığı Temmuz 1915'ten, Nisan 1916'ya kadar olan dönemde, altın lira ile eşdeğer olarak piyasada itibar gördüğünü düşündüğümüzde, tedâvüldeki bozukluk metal paralarla olan ilişkisini dolayısı ile kuruş olarak değerini sorunlu bir hale getirmektedir. Eldem, *a.g.e.*, s.119'da, 1914 yılında bir altın liranın değerinin ülkenin çeşitli bölgelerinde 102 ile 130 gümüş kuruş arasında değiştiğini belirtmektedir. İstanbul için bu rakam 108 gümüş kuruştur. Dönemin parasal gelişmeleri için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, 176-248; Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995, 31-37; Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka I*, İstanbul 1939, 203-205; Aziz Köklü, *Türkiye'de Para Meseleleri*, Ankara 1947, 10-25. Köklü'nün, *a.g.e.*, s.24'te, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası bültenlerinden aktardığı, "1915-1924 seneleri arasındaki altının kağıt para cinsinden kıymeti, fiyatı" başlıklı tablodaki değerler Eldem'in ve Toprak'ın aktardıkları rakamlarla örtüşmektedir. Köklü'nün "Türk Altın Lirasının (Binde 916 2/3 ayarında 7.21657 gram) borsa harici fiyatıdır" ifadesi 1915 yılı Temmuz ayına ait başlangıç 100 endeksinin kuruş olduğu ihtimâlini güçlendirmektedir. Aynı dönemde, İstanbul'da tüketici fiyatlarının, 1914 yılı 100 olarak kabul edildiğinde 1915'te 120'ye, 1916 yılı sonunda ise 213'e yükseldiği görülmektedir. Bkz. Şevket Pamuk (haz.), *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*,

savaş sonrasındaki fiyatlarla cârî fiyatlar arasında da farklar olacaktır. Tarife savaş öncesi eşya kıymetlerine göre hazırlanmıştı, çünkü halihazırdaki piyasa fiyatları istisnâiydi. Encümen, savaşın getirdiği olağanüstü hali geçici olarak görüyor ve tarifenin savaş sonrasında oluşacak yeni koşullara ayak uydurabilmesi için de Hükûmet'in istediği sekiz yıllık geçerlilik süresini üç yıla indiriyordu.²⁴ Tarifenin cârî fiyat düzeyi göz ardı edilerek düzenlenmesinde iaşe konusundaki kaygıların da etkisi olduğu söylenebilir. Fiyat düzeyinin gerçekçi bir şekilde yansıtılacağı bir tarife, savaş dolayısı ile zâten çok düşük seviyelere gerilemiş olan ithalatı daha da kısabilir, mal darlığının sebep olduğu spekülâtif fiyat hareketleri, ithalat maliyetlerinin etkisiyle katlanarak yükselirdi. Nitekim Encümen, tarifeyi oluşturan 1100 kalem civarındaki eşyanın, râyiç değerleri üzerinden, 126'sının yüzde 10, 450'sinin yüzde 15, 154'ünün yüzde 20, 85'inin de yüzde 25 vergiye denk gelecek şekilde ağırlık esasına göre düzenlendiğini belirterek, vergi oranlarının kimi kalemler için savaştan önceki seviyelerinde ya da daha düşük olduğunun altını çizmektedir. Hatta, cârî fiyat düzeyi düşünülüğünde gerçekte verilecek olan vergi miktarı yok denecek kadar azalmış durumdadır. Encümen'e göre birtakım eşyaya ya hammadde olarak ya da özel tüketim için ihtiyacımız vardı ve bu kalemlerde ithalat teşvik edilmeli ve fiyatları düşük tutulmalıydı.²⁵

Encümen, cârî fiyat etkisinin yüzde 25'ten yüksek oranlarda vergilendirilen eşyaların bir kısmında da geçerli olduğu inancındaydı.²⁶ Dolayısı ile spesifik bir tarife ihtiyacı sorgulanması gereken bir hal almaktadır. Gerçekten de Hükûmet yeni bir tarife hazırlamadan, daha önce yaptığı gibi ilân edeceği muvakkat kanunlarla, piyasanın arz talep dengesiyle malî ihtiyaçlarını uzlaştırabileceği şekilde, yürürlükteki *ad valorem* vergi oranlarıyla oynayabi-

Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, 22. Eldem, *a.g.e.*, s.49'da Düyûn-u Umûmiyye İdaresince hazırlanan fiyat endekslerinden serbest piyasalardaki ortalama perâkende fiyat düzeyini 1915 yılı için 153, 1916 yılı içinse 320 (1914=100) olarak vermektedir. Serbest piyasalarda Aralık 1916 sonunda enflasyon Temmuz 1914'e göre yüzde 290 seviyesindedir.

24 *Meclis-i Mebûsân 1331 (1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâyah-i Kanûniyye*, 236; Toprak, *Milli İktisat*, 40.

25 *Meclis-i Mebûsân 1331 (1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâyah-i Kanûniyye*, 237.

26 "Aynı mülâhazât muhtelif nisbetlerde olarak diğer eşya hakkında da vâridir. Herhalde bugün harbten evvelki fiyatlardan dün fiyatlara satılan eşya yok gibidir. Binaenaleyh yüksek yüzdeler bile hakikatta rub'u, sülüs, nısıf ve belki daha ziyâde nisbette –bugünkü fiyatlara nazaran- aşağı demektir.", *Meclis-i Mebûsân 1331(1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâyah-i Kanûniyye*, 237.

lirdi. İaşe meselesini sekteye uğratmamak için, koruyucu özelliği fiyat makasları ile savaş sonuna kadar ertelenen bir tarifenin spesifik (seçici) niteliği ancak İttihad ve Terakki Fırkası'nın sanayileşme programının anahtarlarını işaret etmesi bakımından anlamlı olabilir. Bu bağlamda, yeni gümrük tarifesi savaş sonrasında kurulacak iktisadî düzenin en önemli ayaklarından biri olacak sanayileşme ve iç pazarı koruma projesinin, gümrük siyaseti vasıtası ile hangi işkollarında, nasıl himâye edileceğinin göstergesidir diyebiliriz. Encümenin tarife için iktisadî açıdan sunduğu gerekçeler dönemin Maliye Nâzırı Mehmed Cavid Bey'in, ülkede kurulacak sanayii ve bunun himâyesinin nasıl olacağı konusundaki görüşlerini birebir yansıtmaktadır.²⁷

27 Mehmed Cavid Bey'in serbest mübâdele ve himâye usûlü hakkındaki görüşleri için bkz. Mehmed Cavid Bey, *İktisat İlmi (İlm-i İktisad) (Mekteb-i İdadîye Mahsus)*, Ankara 2001, 267-280; Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Ankara 2001, 18-26; Toprak, *Milli İktisat*, 30-36. Mehmed Cavid Bey'in serbest ticaret, uluslararası işbölümü ve korumacılık hakkındaki görüşleri, tarımda ısrar edilmesi gerektiği ve ülkede sanayii kurulmasına taraftar olmadığı şeklinde yorumlanabilmekte, 1908 Devrimi sonrasında iç ve dış kaynaklı bunalımlardan dolayı bir türlü istikrara kavuşamayan siyasî konjonktürün büyük bir bölümünde gerek sorumlu Maliye Nâzırı, gerek İttihad ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumî üyesi gerekse de yetkin bir akademisyen olması hasebiyle, dönemin iktisadî gerçekleri için ortaya koyduğu teknik yaklaşımlar, teleolojik bir değerlendirmeye tâbi tutularak, tamamen hissî (*sentimental*) bir platformda değerlendirilebilmektedir. Öyle ki, Mehmed Cavid Bey portresi "İttihadcıların liberal kanadı" adı altında İttihad ve Terakki Fırkası'nın uygulamaya koyduğu *Millî İktisad* politikasıyla ters düşen bir iktisadî düşünce ve azınlıkta kalmış bir hizip konumuna oturtulabilmektedir. Üstelik bu yaklaşım, İttihad ve Terakki Fırkası'nın savaş sonrasında iktisadi düzeni düşünülerek uygulamaya koyduğu ve fikrî altyapısı Mehmed Cavid Bey tarafından hazırlanan Tevhid-i Meskûkat kanun-ı muvakkatı, Teşvik-i Sanayi kanun-ı muvakkatı, Gümrük Tarife kanunu, İtibar-ı Millî Bankası kanunu, Aşar Vergisinin Tarh ve Tahsilinin Islâhı, İnhisar-ı Duhan Nizamnamesinin Tadili, Ticaret Odaları kanun lâyihası vb. gibi yapısal düzenlemelere dipnotlarda yer verilerek ortaya konmaktadır. Bu bakış açısı şüphesiz, baskın Türkiye iktisat tarihi dönemlendirilmesinde *Millî İktisad* politikalarının devâm ettiği 1923-1930 dönemi için Mehmed Cavid Bey'in iktisadî fikirlerinin ne kadar ters düştüğü konusundaki bir yoruma da hazırlık teşkil etmektedir. Mehmed Cavid Bey'e göre savaş sonrasında iktisadî düzeninde, "...ziraati terakki ettirmek istiyoruz, küçük, orta, büyük sanatlar tesis etmek istiyoruz. Sanat, ziraat bunların hepsi muhtelif şekilde sermayelere muhtaç...", ve yerli sermayenin gücü yetmediği yerde ise yabancı sermayeden faydalanılacaktı. Bu aşamada milliyet-perverlik kavramına da değinen Mehmed Cavid Bey, ülkede gerçekleştirilecek her teşebbüse Osmanlılar'ın da iştirak etmesini istemek; miktar, kuvvet ve istidat nispetinde her işe girmek, yabancıların her vilâyette gerçekleştirecekleri iktisadî teşebbüslere o vilâyet ahâlisinin katılmasını sağlamak anlamında, kendisi dâhil herkesin milliyet-perver olduğunu ve bunun lugat anlamıyla milliyet-perverlik olduğunu belirtir. İstilahî anlamıyla milliyetperverliğin yabancı düşmanlığına yol açacağını belirten Mehmed Cavid Bey böyle bir milliyet-perverlik

Tarifedeki eşyanın üçte birine yakını hazineye gelir temin etmek amacı ile düşük (yüzde 10-15) vergilendirilmiş, tarım ve hayvancılık ürünlerinden ülkede bol miktarda yetiştirilenlerle, mekanizasyon (*alet ve edevât-ı ziraiyyesi tekemmül etmiş*) ve ulaşım araçlarındaki (*vesâ'it-i nakliyye*) gelişmeyle üretim artışlarının sağlanabileceği ürünler yüzde 15'ten fazla bir vergiye tâbi tutularak korunmak istenmiştir. Sanayi ürünlerinde ise, hammaddesi ülkede bulunup, gelecekte kurulması mümkün olan işkollarıyla, ülkede emeğin ucuz olması dolayısı ile hammaddesi veya yarı mamul maddesi yurtdışından gelerek, yurtiçinde üretilmesiyle istihdam sağlayabilecek mal grupları yüksek oranda vergilendirilmiştir.²⁸ Encümen üyeleri, himâye usûlünün bir kere girildi mi, dönülmesi zor bir yol olduğunu ve tarifenin bu yolda atılmış ihtiyatlı bir adım olduğunu düşünmektedir. Bu ihtiyatı kendilerinden sonra geleceklerin de elden bırakmayacakları umudunda olan Encümen, müteşebbislerin de bu usûlün geçici olduğunu bilmeleri gerektiğini ve bir an önce sektörlerinde himâyeye gerek duymayacak seviyeye gelmelerini talep etmekteydi.²⁹

Kibrit, Encümen'in yakın bir gelecekte ülkede üretilebileceğini düşündüğü eşya kalemlerinden biriydi.³⁰ Bu yüzden ithal edilecek kibritler için

düşüncesinin kimsede olmadığını söyler. (Meclis-i Mebûsân'da 3 Mart 1333/1917 tarihinde yaptığı konuşmadan aktaran, Karaman, *a.g.e.*, 48-49. Karaman'ın toparlayıcı cümlelerini aynen kullandık. Mehmed Cavid Bey'in yaptığı konuşma üzerine bir yorum için bkz. "Ecnebi Sermayesi", *Tanin*, 8 Mart 1917.) Tarife Encümeni de Mehmed Cavid Bey'le aynı yargıyı paylaşmaktadır: "Yalnız bilhassa ilk zamanlarda Avrupa sermayesini buraya celb etmeye ihtiyacımız olacağını hatırdan çıkarmamalıyız ve bunun için yerli sermayeye verdiğimiz muafiyetleri Avrupa sermayesine de vermekten çekinmemeliyiz. Bu hususta göstereceğimiz müfrit milliyetperverlik faide yerine zarar verir.", *Meclis-i Mebûsân 1331(1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâiyih-i Kanûniyye*, 243. *Millî İktisad* politikasının nitelikleri için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Ankara 1982.

28 "Hulasa Encümenimiz memleketin ve halkın istidadını ahvâl ve şerâ'itini nazar-ı dikkate alarak âtiyen terakkiye müstaid gördüğü şu'abât-ı ziraiyye ve sanaiye hakkında şimdiye kadar câri olan açık kapı siyasetini biraz seddetti.", *Meclis-i Mebûsân 1331 (1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâiyih-i Kanûniyye*, 243.

29 "Erbabı ziraat ve sanatımızda kezalik unutmamalıdır ki bugün bütün efradı millete tahvil edilen fedakarlıklara mukabil kendilerine tevcih eden bir deyn vardır. Bunu da ziraatlarını ve sanatlarını terakki ettirmek suretiyle ancak ifa edebilirler", *Meclis-i Mebûsân 1331(1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâiyih-i Kanûniyye*, 243.

30 "Memleketimizde gerek şemalı kibrit gerek ağaç kibriti imali mümkündür zannederiz.", *Meclis-i Mebûsân 1331(1915) Senesi Encümen Mazbataları ve Levâiyih-i Kanûniyye*, 242.

değer üzerinden yüzde 30'a denk gelecek bir vergi oranı belirlenmiştir.³¹ Dolayısı ile kibrit üretimi savaş sonrası sanayileşme programının içinde yer almış olmaktadır. Gümrük tarifesi kanun tasarısı Şubat ayında Meclis-i Mebûsân'a gelerek, görüşüldüğü ilk içtimada, Hükûmet'in müstaceliyet talebine uygun olarak ikinci defa görüşülmesine gerek görülmeden kanunlaşmış ve Eylül 1916'dan itibaren gümrüklerde uygulanmak üzere, Mart 1916'da yayımlanarak yürürlüğe girdi.³²

Savaş sırasında bütçe açıklarının astronomik boyutlara ulaşması ve bu açığın büyük kısmının emisyon ile beraber iç ve dış borçlanma ile finanse edilmesi, savaş sonrası geri ödenecek külliyetli bir devlet borcu meydana getirmişti.³³ Hükûmet'in geliri arttırmak için düşündüğü tebdirlerin başında vergi matrahını genişletmek geliyordu. 1917 bütçesinin sunuş konuşmasında Maliye Nâzırı Mehmed Cavid Bey, savaşın ve savaş sonrasında finansmanı için Avrupa devletlerinin uygulamaya başladığı yeni vergilerin benzerlerinin malî yılla beraber tatbik edileceğini ilân etmişti. Bu amaçla, bütçe kanunundaki ilgili maddeyle Hükûmet'in, bilâhare Meclis tarafından tasdik edilecek karamâmelerle birtakım mal grupları üzerine tüketim (istihlâk) vergisi tarh

31 Encümenin hesaplamalarına esas aldığı gümrük istatistiğine göre kibrit ithalatı yıllık 4,700,000 kilo ağırlığında ve 212,000 Lira değerindedir. Daha önce belirttiğimiz gibi rakamlar savaş öncesi değerleri göstermekte olup 1913 yılı dış ticaret istatistiklerinden alınmış olma ihtimalleri yüksek görünmektedir. Pamuk, *19. Yüzyılda*, 52' de, 1913 yılına ait kibrit ithalatı değerini 212,673 Osmanlı Altın Lirası olarak vermektedir. Yeni tarife, kullanımı en yaygın olan ağaç kibritinin, içinde oldukları kutuların ağırlığı da dahil olmak üzere, yüz kilosundan 120 kuruş vergi alınmasını öngörmektedir. Encümen'in verdiği rakamların 1913 istatistikleri olduğunu ve yeni tarife sonrası ithalatın aynı şekilde gerçekleşeceğini varsayarsak, 4,700,000 kilo kibrit için verilmesi gereken gümrük vergisi miktarı -1 Altın Lira=102.6 Kuruş üzerinden- 54,970 Lira- olmaktadır. Bu da 212,673 Liralık bir ithalat değerinin yaklaşık yüzde 26'sına denk gelmektedir. Şübhesiz 1913 yılının ithalat değerinin yüzde 11'ine denk gelen 23,400 Altın Liralık gümrük vergisi, 1916 yılının 54,970 Kağıt Liralık gümrük vergisinden daha yüksek bir seviyeyi ifade etmektedir.

32 "18 Şubat 1331 (1915) Tarihli İçtima", *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, Cilt: 2, Ankara, TBMM Basımevi 1991, 239-262; "Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiye", Toprak, *Milli İktisat*, 37-43.

33 Savaş sonrası gündeme gelecek olan malî yükleri tasfiye etmek üzere, savaşın sonlarına doğru Almanya'da uygulamaya geçirilecek olan *umumî muamele vergisi* kısa bir süre sonra diğer ülkeler tarafından da benimsenecektir, Fritz Neumark, *Maliyeye Dair Tetkikler* ("Maliye İlmine Dair Ekonomik ve Sosyolojik Tetkikler" in genişletilmiş olan ikinci tabı), İstanbul 1948, 268.

etmesi konusunda yetki talep ettiğini belirten Maliye Nâzırı, savaş sırasında elde edilen aşırı kazançları vergilendirecek bir düzenlemenin de en kısa zamanda gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.³⁴ 12 Mart 1333 (1917) tarihinde kabul edilen bütçe kanununun altıncı maddesiyle de Hükûmet'e kararnâme ile sigara kağıdı, kibrit, oyun kağıdı, şeker, petrol, çay ve kahve üzerine tüketim vergisi koyma yetkisi verildi.³⁵

Yıl içerisinde mal darlıkları buhran halini almış, bilhassa karaborsaya düşen temel tüketim maddelerinde günlük, hatta saatlik fiyat artışları yaşanmaya başlamıştı. İkiyüzün üzerinde tüccarın fiyatlarda spekülasyon yaptıkları gerekçesiyle tutuklandıkları bir işhanında bir sandık kibritin fiyatı iki gün içerisinde 14 liradan 22 liraya çıkmıştı.³⁶ Mevcut mevzuatla, karaborsa ve spekülatif fiyat hareketleriyle mücadelede zorluklar yaşayan Hükûmet, muvakkat bir kanunla piyasadaki mal sirkülasyonunun koordinasyon ve kontrolünü Men'-i İhtikâr Heyeti'ne bırakıyordu. Aynı kararnâmé ile karaborsa ve istifçiliğin cezaî müeyyideleri de artırılarak, suçluların yargılanmasında örfî idare mahkemeleri yetkili kılınmıştı.³⁷ Heyet Haziran 1917 başında sunî fiyat artışlarıyla mücadele etmek üzere narh usûlünü benimsemiş, ilk narh da kibrite gelmişti. Tüccar elindeki kibrit miktarını bildirmekle mükellef tutulmuş, beyân dışı tutacağı mallara el koyulacağı ya da istifçiliğini ihbar edenlere ödül olarak verileceği konusunda uyarılmıştı. Ağustos ayında ise Heyet, hazırladığı "Üç kutu kibrit 40 Para" yazılı levhanın, kibrit satma izni alan esnaf tarafından dükkanlarının görünür bir yerine asılmasını istiyordu.³⁸

Hükûmet, Meclis-i Mebûsân'dan aldığı yetkiye dayanarak, yayınladığı kararnâmelerle 25 Haziran 1333 (1917) tarihinde sigara kağıtlarına, 18 Ağustos 1333 (1917)'te oyun kağıtlarına ve 4 Teşrinievvel (Ekim) 1333

34 "3 Mart 1333 (1917) Tarihli İçtima", *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Cilt: 2, Ankara, TBMM Basımevi 1991, 412.

35 "Hükümet tensip ettiği zaman Meclisin ilk içtimasında teklif edilmek üzere kararnâme ile sigara kağıdı, kibrit, oyun kağıdı, şeker, petrol, çay ve kahve üzerinde rüsum-u istihlâkiye vaz'ına ve müskirat resminin tezyidine mezundur." ("12 Mart 1333 (1917) Tarihli İçtima", *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Cilt: 3, Ankara, TBMM Basımevi 1991, 201.

36 Toprak, *Devletçilik*, 113.

37 Toprak, *Devletçilik*, 114.

38 Toprak, *Devletçilik*, 117.

(1917)'te kibrit ve kav üzerine istihlâk vergisi koydu.³⁹ Sonuncusu, yurtiçinde tüketilmek üzere imal veya ithal edilen, elliden altmışa kadar kibrit veya kav içeren her kutudan 5 para, kibrit ve kav yerine geçen her türlü aletin bir adedinden de 25 kuruş istihlâk vergisi alınmasını öngörüyordu. Kararnâmenin gerekçesinde, kibrit tüketiminin tamamı yurtdışından ithal edildiği için vergi tahsilatının gümrüklerde kolayca yapılacağı belirtilmektedir. Ancak, yurt içinde kibrit imâlî de mümkün görüldüğünden dolayı kararnâmeye buna dâir de hüküm konulmuştur. İttihad ve Terakki Hükûmeti kibrit ve kav istihlâk vergisini de, sigara ve oyun kağıtları gibi bandrol usûlü ile toplamak niyetindeydi.⁴⁰ Gümrükte her bir kutuya bandrol yapıştırmak zahmetli ve malın ambalajına da zarar verebileceğinden dolayı, tüccarın toplu bandrol satın alarak sipariş verdiği fabrikalara üretim aşamasında kutulara yapıştırılmak üzere gönderebilmesi için de bir düzenleme yapılmıştı. Yurtiçinde üretilecek kibritlerin bandrolü ise malın fabrikadan çıkış aşamasında yapıştırılacaktı. Ayrıca, hem muhtemelen savaş şartlarının fırsat verdiği hileli bir perâkende satıştan tüketiciyi hem de hazineyi gelir kaybından korumak için bir kutuda 50-60 arası kibrit bulunması mecbur tutulmuştu.⁴¹

Kibrit ve kav yerine kullanabilecek aletlere çok yüksek bir düzeyde istihlâk vergisi uygulanmasının gerekçesi olarak tüketimi bu aletlerden kibrite yönlendirme niyeti gösterilmekteydi.⁴² Dolayısı ile Hükûmet, istihlâk vergisi

39 *1333 Meclis-i Umuminin Mün'akit Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Ba-irade-i Seniye Mevki-i İcraya Konulan Mukarrerat*, Cüz: 1 Mukarrerat-ı Adiyeye (Meclis-i Umuminin 1 Teşrinisani 1333 Tarihinde Vuku Bulan İçtimanda Hükümetçe Meclis-i Mebusana Tevdi Olunmuştur) Müdevvenat-ı Kanuniye Müdüriyeti Marifetiyle Tertip Olunmuştur, Ankara, TBMM Basımevi, tarihsiz, 7, 13, 28.

40 "Bu resim kutulara bandrol ve aletlere resmin ahz olunduğunu mübeyyin madeni bir levha ılsakı sureti ile istifa olunur", *1333 Meclis-i Umuminin Mün'akit Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Ba-irade-i Seniye Mevki-i İcraya Konulan Mukarrerat*, 28.

41 "Bu kararnâmenin meriyetinden itibaren, sarfiyatı dahiliyeye mahsus olarak dahilde imal veya dokuz ay sonra hariçten ithal edilecek kibrit ve kav kutularının üstünde, muhtevi bulunduğu kibrit veya kavın adedi Türkçe olarak muharrer bulunacaktır. Böyle olmayan kutular zabt olunur," "...dahilde elliden altmışa kadar adedinden fazla veya eksik kibriti veya kavı muhtevi kutular imali...ithali...memnudur", *1333 Meclis-i Umuminin Mün'akit Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Ba-irade-i Seniye Mevki-i İcraya Konulan Mukarrerat*, 29.

42 İstihlâk vergileri, malî kaygılar taşımadan, ahlâkî bir takım dürtüler veya ekonomi politikasına yönelik hedefleri gerçekleştirmek amacıyla da uygulanabilir. Meselâ, şarap ile biraya değişik oranlarda vergi tespit edilmesi tüketimi bira aleyhine şaraba yönlertirken aynı zamanda şarap üretimini de teşvik etmektedir. Benzer bir şekilde, margarine tereyağından fazla tüketim vergisi salınarak ikincisinde sağlanacak

vasıtası ile yakın bir zamanda yurtiçinde üretimine geçileceğini düşündüğü bir eşyanın iç pazarının korunacağı konusunda, gelecekteki yatırımcıya güvence vermiş olmaktadır. Konu, kararnâmenin Meclis'teki 20 Kanunuevvel (Aralık) 1333 (1917) tarihli ilk görüşmesinde gündeme gelmiş, Zor Mebûsu Mehmet Nuri Efendi ile Yozgat Mebûsu Şakir Bey 5-6 Kuruş değerindeki bir çakmaktan 25 Kuruş vergi almanın kaçakçılığı arttıracaklarını ifade ederek, resmin azaltılmasını istemişlerdi.⁴³ Kararnâmeyi inceleyen Kavânin-i Maliye Encümeni adına söz alan Denizli Mebûsu Rüştü Bey, konu Encümen'de uzun uzadıya tartışıldığı sırada Maliye Nâzırı Mehmed Cavid Bey'in kibrit darlığının çakmaktara olan talebi arttırdığını öne sürdüğünü belirtti. Rüştü Bey'in aktardığına göre Mehmed Cavid Bey, yüksek vergi sayesinde alet ithalatının önü kesilerek tüketimin kibrite kayacağı ve bu sayede ülkede bir kibrit fabrikası kurulacağını ifade etmişti.⁴⁴ Yozgat Mebûsu Şakir Bey, Hükûmet'in gümrük tarifesi ile bu aletlerin ithalatını yasaklayabileceğini beyân ettiğinde⁴⁵ ise Rüştü Bey cevâben gümrük tarifesinde himâyeye lâıyk mahsul ve mamullere göre bir vergilendirme usûlü uygulandığını burada ise ithalatın önüne geçecek bir düzenlemenin söz konusu olduğunu söyledi.⁴⁶ İstanbul Mebûsu Hacı Şefik Bey Meclis'in, her ne kadar yetkisi önceden verilmiş de olsa, kararnâmelerle vergi salınması konusunda hassas olduğunu ve buna bir son verilmesi gerektiğini beyân etmiş, Muvâzene-i Maliye (Bütçe) Encümeni adına konuşan Bağdad Mebûsu Sason Efendi de verginin salınmasının ancak Meclis'in kararnâmeyi kanun olarak kabul etmesiyle mümkün olacağını altını çizmişti.⁴⁷ Meclis, kararnâmenin kanun hüviyeti taşıması için yapılan ilk

tüketim artışının amacı gelir elde etmekten çok tarımsal üretime bir koruma sağlamak olabilir. Bkz. Neumark, *Tetkikler*, 159.

43 "20 Kanunuevvel 1333 (1917) Tarihli İçtima", *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, Cilt: 1, Ankara, TBMM Basımevi 1992, 342.

44 "Maksadımız bu suretle bu aletlerin ithalatını peyderpey kaldırmak ve bütün ihtiyacı kibrite hasredip memleketimizde fabrika ihdas etmektir dediler. Heyeti Aliyyeniz nasıl münasip görürse öyle olur."

45 "Bu maksadı gümrük tarifesi ile temin etsinler. Buna birşey denilmez, itiraz edilmez.", *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, Cilt: 1, 343.

46 Rüştü Bey'in ifadelerinden burada istihlâk vergisinin, yabancı ülkelerle yapılacak olası ticaret anlaşmalarının gümrük tarifesine getireceği muafiyet ve istisnalardan kaçabilmek için kullanabilecek bir tarife dışı engel olarak düşünüldüğünü yorumlamak mümkün olabilir.

47 "Heyeti Umumiyye elbette tahattur buyurur ki, Muvazenei Maliyye Encümeni daima kararname ile vergi vazı aleyhinde bulunmuştur. Binaenaleyh, Hükümet

görüşmesinde, cezaî müeyyideleri düzenleyen maddelerdeki miktarları ağır bularak encümene iade etmiş, diğer maddeleri ise aynen kabul etmişti.⁴⁸ 24 Aralık'taki ikinci görüşmede, kanuna muhalefet edenlerden alınacak ceza miktarı, metnin yanlış anlaşılmaya açık olduğu gerekçesiyle Mehmed Cavid Bey tarafından, kutu başına 4 kuruş olarak düzeltilmişti. Ancak, Meclis her alet için alınacak 500 kuruş cezayı Maliye Nâzırı'nın itirazına rağmen çok yüksek buldu ve encümenin tavsiyesine uyarak 100 kuruş olarak belirledi. Bilâhare ad okunarak yapılan oylamayla da kararnâmenin kanuniyeti tasdik edildi.⁴⁹

Başta kibrit ve kav olmak üzere diğer kararnâmelerle ilgili olarak önemle vurgulanması gereken, İttihad ve Terakki Fırkası Hükûmeti'nin, bilinçli bir iktisadî politika tercihi olarak, istihlâk vergilerini mevcut iki usûlden bandrol yoluyla toplamak niyetinde oluşudur. Teknik olarak kısa vadede daha

bugün tam ve Meşrutiyete layik bir surette Heyeti Umumiyenize gelmiş, kav ve kibrit resmi vaz edeceğim, mezuniyet verir misiniz diyor. Buraya madde kanuniye ile geliyor. Bu mezuniyeti veriyorsunuz. Bu resim kararname ile değil, elbette vereceğiniz mezuniyete müpteni olacaktır. Yoksa hükümetin kendiliğinden ve müsaade verilmeksizin böyle birşey yapacağına bendeniz ihtimal veremiyorum efendim." Sason Efendi'nin İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet II*, Ankara 1998, 281'deki özgeçmişinden 1875 yılında Bağdad'da doğduğunu, Londra ve Viyana'da yüksek eğitimini tamamladığını 1908, 1912 ve 1914 Meclislerine Bağdad Mebûsu olarak seçildiğini öğreniyoruz. Aynı kişi, ekinde 1908 Meclisi'ne seçilen mebûsların listesine yer veren, Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden, Brill 1997, 293'te İttihad ve Terakki Cemiyeti Bağdad Mebûsu Sasun Eski (Hasgayl) olarak geçmektedir. 1912 seçimleri ile Meclis'e gelen mebûsların listesinde de Sasun Ezechiel (Hasgayl) ismi görülmektedir. Bkz. Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, Leiden, Brill 2000, 489. Sason Efendi Bağdad'taki Yahudi cemaatine mensup bir işadamıdır.

48 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, Cilt: 1, 344-346.

49 "24 Kanunuevvel 1333 (1917) Tarihli İçtima", *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, Cilt: 1, 384-386. Kibrit tüketim vergisi kararnâmesi özelinde Meclis'in yasama faaliyetinin niteliklerini bazı başlıklar halinde vurgulayabiliriz. Meclis, Hükûmet'in, bilhassa malî konularda kararnâme ile iş görmesine geçici bir süre için katlanmaktadır. Meclis içtüzük hükümlerine uygun olarak tasarıları en az beş gün arayla iki kere görüştüktan sonra kanunlaştırmaktadır. Dolayısı ile tasarıların Hükûmet'in müstaceliyet talebiyle tek görüşmede kanunlaşması genel kural değil istisnadır. Son olarak Meclis, Hükûmet tasarılarını, önceden yürürlüğe girmiş kararnâmeler olsalar bile, Hükûmet'in arzu etmediği şekilde çekinmeden değiştirebilmektedir. 1914 Meclisi'nin görev süresi boyunca Hükûmet ile olan ilişkileri henüz kapsamlı bir araştırmaya konu olmamıştır. Yaygın anlatım, 1913'ten sonra İttihad ve Terakki Fırkası'nın tek parti rejimi kurmuş olduğu görüşüyle hareket ederek Meclis'in de, İttihad ve Terakki hükûmetlerinin icraatlarının bir tasdik makamı haline geldiğini ifade etmektedir.

çok vergi geliri getirebilecek olmasına rağmen, yürütülmekte olan iktisadî politika ile ters düşen bir yapıda verginin toplanmasını öngördüğü için *malî inhisâr* (tekel) usûlü devre dışı bırakılmıştır. Malî inhisar uygulamasında, istihlâk vergisi, vergiye tâbi tutulacak olan malın üretim, satış, ithalat, dağıtım aşamaları kanun ile tekel altına alınarak ya devletin kendisi ya da imtiyazın devredileceği bir şirket tarafından işletilmesi sûretiyle tahsil edilmektedir. Bu sistemde teknik olarak istihlâk vergisi tekel işletmesinin malî yıl içerisinde gerçekleştirdiği net kârdır. Bir malın, üretiminden tüketimine kadar bütün aşamaları tekel altına alınabileceği gibi yalnızca üretim, ithalat veya dağıtım gibi tek safhada da tekel oluşturulabilir.⁵⁰ İnhisar usûlünün, kaçakçılığı önlemedeki etkinliği ve piyasadaki rekabeti ortadan kaldırarak vergi kaynağından en yüksek geliri elde edebileceğinden dolayı tercih edildiği ifade edilmektedir.⁵¹ Tabîî olarak vergi idaresi açısından, vergiye tâbi bir malın kaçırılan vergisini izlemek, o malın gizli üretimi veya ithalatını izlemekten daha zor gözükmektedir.⁵² Ancak, inhisarın bandrolle kıyaslandığında vergi kaynağından azamî fayda sağlayacağı hususu tartışmaya hayli açıktır.⁵³ Son tahlilde istihlâk vergisinin bandrolle mi yoksa malî inhisar aracılığı ile mi tahsil edileceği iktisadî politikanın belirlediği bir tercih olarak gözükmektedir. 1933 yılında Almanya'daki Nazi rejiminden kaçarak Türkiye'ye gelen ve 1933 Üniversite Reformu sonrasında İstanbul Üniversitesi'nde iktisat ve maliye profesörü olan Fritz Neumark⁵⁴'a göre de meselâ tütünün bazı ülkelerde bir vergiye

50 Hayri Öncel, "Türkiye'de Tekel Rejiminin Reformu", *Maliye Enstitüsü Konferansları 20. Seri (1970)*, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1970, 245-246.

51 Öncel, *a.g.m.*, 245.

52 Kenan Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi*, İstanbul 1966, 227. Bulutoğlu'nun, Cumhuriyet döneminde tekellerin neden geniş bir şekilde gelir toplama aracı olarak kullanıldığına gösterdiği sebeplerden biri de, tekel kapsamına alınan malların çoğu ithal edildiğinden verginin toplanması açısından inhisar usûlünün daha kolay uygulanacağı şeklindedir. Ancak, malın yurtiçinde üretilememesi durumunda, istihlâk vergisinin gümrüklerde bandrolle tahsil edilmesinin, aynı malın bir tekel işletmesi kanalı ile ithal edilip satılmasının doğuracağı idarî masraf ve bürokratik mekanizmayla kolaylık bakımından kıyaslanamaz olduğunu düşünüyoruz.

53 Öncel, *a.g.m.*, 247: "Çünkü mali monopol serbest rekabeti ortadan kaldırıp, bunun yerine bürokratik usullere ve gayri iktisadi müdahale ve tesirlere geniş ölçüde yer veren tekel işletmeciliğine yol açmaktadır. Bu ise sanayide gerekli gelişmeyi önlemekte ve binnetice vergi randımanının artmasına mani olmaktadır."

54 Neumark, 1952 başlarına kadar Türkiye'de kalmıştır. Almanya'ya döndükten sonra Frankfurt Üniversitesi'nde çalışmaya başlamış, iki defa bu üniversitenin rektörlüğüne seçilmiş ve Ortak Pazar ülkelerinin vergi sistemlerini birbirleriyle uyumlu

(bandrol olarak okunabilir) tâbi tutulmasına karşılık diğer memleketlerde devletçe idare edilen bir tekel altına alınmasının sebebi ülkelerin ekonomik özellikleri ve mevcut ideoloji farklarıyla açıklanabilir.⁵⁵ İstihlâk vergilerinin tarihî gelişimine baktığımızda vergiye tâbi olan malın hükümetin iktisadî politikasına göre malî inhisar alanına alındığını veya çıkarıldığını görmekteyiz.⁵⁶

Millî Mücadele yıllarında da gümrük ve istihlâk vergilerinde, gelirlerde reel artış sağlayacak şekilde düzenlemeler yapılmış, herhangi bir malın devlet inhisarı altına alınması gündeme gelmemiştir. İlk olarak, 28 Temmuz 1336 (1920)'da çıkarılan bir kanunla gümrük vergileri 1916 tarifesindeki miktarların 5 misline çıkarılmıştır.⁵⁷ Eylül 1920'de çıkarılan bir kanunsa bir kutu

hale getirmekle görevli komisyona başkanlık yapmıştır. Bkz. *Ak İktisat Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1973, 710. Neumark Türkiye'de geçirdiği günlere kaleme almıştır: *Zuflucht Am Bosphorus: Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953*, Frankfurt am Main 1980 (Bu kitap Türkçeye de çevrilmiştir: Fritz Neumark, *Boğaziçi'ne Sığınanlar, Türkiye'ye İltica eden Alman İlim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953*, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü 1982).

- 55 "...ancak, safi tekel kazancının asıl vergi hasılatından başka müteşebbis karını da ihtiva ettiğine dikkat etmek lazım gelir.", Neumark, *Tetikler*, 65. Bulutoğlu'da hükümetlerin iktisadî felsefesindeki değişimlerden bahsetmektedir. Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi*, 225.
- 56 1923'ten sonra istihlâk vergisine tâbi olan kalemler tek tek inhisar altına alınacak, 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra tam tersi bir durum izlenecektir. Bulutoğlu istihlâk vergisi uygulamasında üçüncü bir şekilden daha bahsetmektedir: 1930'ların başından itibaren devletin malî krizinin derinleşmesiye beraber, zâten tekel yoluyla istihlâk vergisi tahsil edilmekte olan kalemler üzerinde ikinci bir istihlâk vergisi daha uygulanacaktır. Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi*, 230.
- 57 "Gümrük Resminin Beş Misline İbلاغına Dair Kanun, No.8", *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 1, İstanbul 1929, 38; Orhan Kurmuş, "1916' ve 1929 Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", Selim İlkin (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar I (ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı)*, 184. Kurmuş, 1916 tarifesinin câri yıl fiyatlarına göre hazırlanmış olabileceği ihtimâline göre hareket ederek, gümrük vergilerindeki artışın 1916 ile 1920 arasında ithalat fiyatlarının artış oranı olan 2.8'den bir kat fazla olduğunu, dolayısı ile tarifenin reel olarak daha yüksek bir düzeye çıkarıldığını düşünmektedir. Ancak, yukarıda belirttiğimiz gibi 1916 tarifesi savaş öncesi fiyatlar esas alınarak düzenlendiğinden bu tür bir kıyaslanmanın 1914 yılı fiyatlarını baz olarak alması gerekmektedir. Eldem, *Dünyâ-i Umûmiyye İdaresi'nin İstanbul için hazırladığı hayat pahalılığı endeksinden 1921 yılını 1130 (1914=100) olarak aktarmaktadır* (Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında*, 203). Başka bir kaynakta bu rakam Ocak 1921 için 1390 olarak verilmektedir. Captain C. H. Courthope-Munroe, *Report on the Economic and Financial Conditions in Turkey, February 1922*, Lonra, Department of Overseas Trade, 1922, 31. Beş kat fiyat artışının altın/lira paritesi gözönünde tutularak yapılmış olduğu düşünülebilir.

(1£=745 kuruş) %30'dan fazla aşağı veya yukarı hareket olduğu takdirde, 9 ve 12 katsayıları paritedeki ortalama değişime göre arttırılacak ya da azaltılacaktı. 5 katsayısına tâbi olan eşya kalemlerinin gümrük vergilerinin artışı da diğer iki katsayıdaki artışlara göre hesaplanabilecek ancak azaltılması Sterlin-Türk Lirası paritesi 500 kuruşun altına düşmedikçe mümkün olamayacaktı.⁶⁴ Ticaret Antlaşması'nın kesinleştirdiği gümrük tarifesi için birtakım istisnalar da öngörülmüş ve Türkiye devlet tekeline aldığı mal gruplarında dilediği gümrük siyasetini uygulamak konusunda serbest bırakılmıştı.⁶⁵ İstihlâk vergisi de Ticaret Antlaşması'nın kapsamına alınmış, yurtdışından ithal edilen eşyadan verginin tahsil edilmesi, dahilde üretilen aynı eşyadan aynı miktarda tahsil edilmesi şartına bağlanmıştı. Bu bağlamda, halihazırda istihlâk vergisi alınmakta olan mal gruplarını ve miktarlarını içeren ikinci bir liste antlaşmaya ilâve edilmişti.⁶⁶ Lozan Antlaşması'nın kibrit özelinde getirdiği diğer bir düzenleme de, Türkiye'nin 26 Eylül 1906 tarihinde Bern'de imzalanan kibrit üretiminde beyaz (sarı?) fosfor kullanılmasını yasaklayan uluslararası antlaşmaya yeniden taraf olduğunu kabul etmesiydi.⁶⁷

Lozan Antlaşması'nın serbest bir gümrük ve himâye politikası uygulanması üzerindeki kısıtlayıcı hükümleri, antlaşma bir bütün olarak Meclis'te

-
- 64 *Düstur*, III. Tertip, Cilt. 5, 75-76; Kurmuş, "1916 ve 1929 Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", 187. Kurmuş, Ticaret Antlaşması'nın süresi boyunca Türk Lirası'ndaki değer kaybı yüzde 28'i aşmadığından dolayı bu hükmün uygulanabilmesinin sözkonusu olmadığını belirtmektedir. Maddenin son fıkrası Türkiye'ye, Ticaret Antlaşması'nın gümrük tarifesi üzerindeki iradeyi kısıtlayıcı yapısını değiştirmede, Türk Lirası'nın değer kaybının gözönüne alınmasına göre daha esnek bir fırsat vermektedir: "Meskukatın ıslahı halinde, berveçhi bala tespit olunan muhtelif misiller gümrük rüsumunun miktarına hâle getirmeyecek surette yeni ve eski sikke arasındaki farka göre tadil olunacaklardır." Meskukatın ıslahından kastedilen Türk Lirası'nın değerinin yeniden altın esasına göre tespit edilmesi yani stabilizasyondur.
- 65 Orhan Kurmuş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayiın Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanayii*, Ankara 1977, 5. Kurmuş tutarlı bir himâye politikası izlenmesi açısından bu haktan yeterince faydalanılmadığını vurgulamaktadır. Diğer istisnaların listesi için bkz. *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 5, 76.
- 66 "Bundan maada Türkiye merbut 2 numaralı cetvelde muharrer mevattan, mezkur cetvelde gösterilen istihlâk rüsumunu kendi tebaasıyla diğer düveli akide tebaası arasında aynı şeraiti müsavat dairesinde olmak üzere tahsilde devam edebilecektir.", *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 5, 76-77. Ekli listede kibritin istihlâk vergisi câri miktarında yani kutu başına 20 para olarak teyit edilecektir.
- 67 *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 5, 42.

görüldüğü sırada eleştirilen noktalardan biri olacaktır.⁶⁸ Daha çok Batı Trakya, Suriye ve Irak sınırlarına karşı seslerin yükseltildiği görüşmelerde doğrudan Ticaret Antlaşması'na en şiddetli itiraz İzmir Mebûsu Mustafa Necati Bey'den gelecektir.⁶⁹ Ticaret Antlaşması'nın süresinin neden beş sene olarak belirlendiğini soran Mustafa Necati Bey, bu sürenin milletin hakları daha kuvvetli müdafaa edilmiş olsaydı pekala üç sene olarak da kabul ettirilebileceğini ifade etmişti.⁷⁰ Antlaşma'nın bütününe yönelik eleştirileri yanıtlayan Hariciye Encümeni raportörü (*mazbata muharriri*) Tevfik Rüştü (Aras) Bey Ticaret Antlaşması'na da değinerek tarifenin bu haliyle ülkenin beklentilerini karşılayamayacağını kendisinin de kabul ettiğini fakat "...memleketin ihtiyacatına tekabül edecek tarife uzun tetkikat, mühim istatistikler sayesinde tanzim olunur. Bunun için de zaman lazımdır. Hulasa iki üç senelik zamana bu şeyler için ihtiyacımız var"⁷¹, şeklinde vurguladığı muğlak bir teknik ihtiyacın altını çizecektir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey'e göre Ticaret Mukavelenâmesi'nin süresi Barış Antlaşması'nın tümünün onaylanmasını geciktirecek bir mesele değildi. Meclis, Ticaret Mukavelenâmesi'ni hariç tutabilir ve süreyi değiştirmek için yeniden müzâkerelerde bulunulabilirdi.⁷² Süre konusunda benzer bir savunmayı da İsmet (İnönü) Paşa yapacaktır. Tarife yapmanın zaman isteyen bir mesele olduğunu düşünen İsmet Paşa,

68 Lozan Antlaşması'nı kabul eden kanun tasarılarını inceleyerek Meclis'e sunan Hariciye Encümeni'nin üyeleri aşağıdaki gibidir: *Yusuf Kemal* (Tengirşenk), *Tevfik Rüştü* (Aras), *Yakub Kadri* (Karaosmanoğlu), *Ahmed Ferid* (Tek), *Mehmet Hamdi* (Arpağ), *Bekir Sami* (Kunduh), *Celal Nuri* (İleri), *Cevad Abbas* (Gürer), *Yunus Nadi* (Abaloğlu), *Şükrü* (Saraçoğlu), *Ahmed* (Ağaoğlu), *Mehmet Midhad* (Alam), *Zekai* (Apaydın), *Ruşen Eşref* (Ünaydın), *Hüseyin Rauf* (Orbay). Bulunamadığından dolayı encümen mazbatasında *Rauf* (Orbay) Bey'in imzası yoktur. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (TBMM ZC) Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, Ankara 1961, 217.

69 "...Sonra asıl bu muahedenin en şayanı dikkat olan ve bizi en ziyade korkutan ciheti: Ticaretimize müteallik olan kısımdır. Ticaretimiz beş sene müddetle hali atalette kalmıştır...". "22 Ağustos 1339 (1923) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, 248.)

70 "...Bilhassa bu beş sene müddet zarfında ticaretimiz tamamiyle berbat olacaktır. Paralarımızı tamamiyle Avrupa'ya göndereceğiz. Çünkü efendiler tarifemizi bozamayacağız, tarifemizi değiştiremeyeceğiz. Tamamiyle onların tanzim ettiği şekilde yürütmeye mecbur kalacağız." , 22 Ağustos 1339 (1923) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, 248.

71 İtalikler bizim. Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in sözleri Kurmuş'un belirttiği tutarlı bir koruma politikası uygulanmasında gösterilen isteksizliğin ilk işaretleri olarak algılanabilir.

72 *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, 261.

gelecekte uygulanacak bütün tarifelerin iki üç yıl içinde hazırlanacağını ümit ettiğini belirtecektir.⁷³ Aynı içtimada Lozan Antlaşması'nı onaylayan dört kanun tasarısı da oyçokluğu ile kabul edilecek ve dolayısı ile Ticaret Mukavelenâmesi de tasdik edilmiş olacaktır.⁷⁴

Keskin Kibrit Fabrikası

Cumhuriyet dönemine girilirken kibrit, koruma oranı yüksek olmasa da yurtiçinde özel sektör tarafından üretileceği beklentisi yüksek, dolayısı ile istihlâk vergisine bandrolle tâbi tutulan bir eşya kalemiydi.⁷⁵ Genel bir program çerçevesinde ilk defa 1916 Gümrük Tarifesi Kanunu'nun gerekçesinde ortaya koyulan bu beklenti ve gerek savaş gerekse Millî Mücadele yıllarında mal darlığı yüzünden kibritin yüksek fiyatlarla tedârik edilebilmesi, Ankara yakınlarında kibrit üretimi için girişimde bulunulmasında teşvik edici olacaktır. Keskin Kibrit Fabrikası'nın varlığından Kütahya Mebûsu Recep (Peker) Bey'in 13 Aralık 1923'te Meclis Başkanlığı'na sunduğu önergeyle haberdar oluyoruz.⁷⁶ Önergesinde fabrikanın üretimi olan kibritlerin şartların normale

- 73 "Tarife yapmak muamelesi o kadar basit ve kolay birşey değildir. Uzun zaman takip ve tetkike muhtaçtır. Temenni ederim ki, beş sene zarfında, beş senenin ikinci ile üçüncü senesi arasında atıyen tatbik edeceğimiz bütün tarifeleri tamamen ihzar etmiş olalım.", 23 Ağustos 1339 (1923) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, 279.
- 74 Lozan Antlaşması'nın kabul edilmesine ilişkin kanunlardan birincisine 213 kabul, 14 red, ikincisine, 206 kabul, 14 red, üçüncüsüne 208 kabul 13 red, dördüncüsüne ise 212 kabul, 13 red oyu verilmiştir. Red oyu verenlerin daha çok genel kurulda eleştirilerini antlaşmanın sınırlar konusundaki hükümlerine yöneltenler olduğu göze çarpmaktadır. Sözkonusu mebusların seçim çevreleri de bu konudaki hassasiyetlerini teyit etmektedir: *Hoca Esat* (İleri) *Efendi* (Menteşe), *Kılıç Ali* (Kılıç) *Bey* (Gazianteb), *Zamir* (Damar Arıkoğlu) *Bey* (Adana), *Mustafa Necati Bey* (İzmir), *Ali Cenani* (Cenani) *Bey* (Gazianteb), *Vasf* (Çınar) *Bey* (Saruhan), *Yahya Kemal* (Beyatlı) *Bey* (Urfa), *Mehmet Necib* (Güven) *Bey* (Mardin), *Mehmet Niyazi* (Ramazanoğlu) *Bey* (Mersin), *Faik* (Kaltakkıran) *Bey* (Edirne), *Şeyh Saffet* (Yetkin) *Efendi* (Urfa), *Şükrü* (Kaya) *Bey* (Menteşe), *Besim* (Özek) *Bey* (Mersin), *Faik* (Öztrak) *Bey* (Tekirdağ). *Faik* (Öztrak) *Bey* üçüncü ve dördüncü kanunlara red oyu vermemiştir. Bkz. "23 Ağustos 1339 (1923) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, 286-292.
- 75 İthal edilecek kibritlerin yüz kilosundan 600 kuruş gümrük vergisi, bir kutusundan da 20 para istihlâk vergisi alınmaktaydı. İstihlâk vergisi, içeride üretilecek kibritlere de uygulanacağından dolayı, gümrük vergisi ise 1914-1923 arası fiyatlar genel düzeyindeki artış gözönüne alındığında efektif birer koruma aracı olarak görülmemelidir.
- 76 "Kütahya Mebusu Recep Beyin Keskin kibritlerinin temini revacı hakkında Maliye ve İktisat Vekillerinin huzuriyle müzakere küşadına ve bir karar itasına dair takrir".

dönmesi ile ithal edilmeye başlanan kibritlerle rekabet edemediğini belirten Recep Bey, işletmenin kapanmak üzere olduğunu ve bunun da başka alanlardaki teşebbüsler için cesaret kırıcı olacağından yakınmaktadır.⁷⁷ Recep Bey'e göre, kendisi iktisadî konularda yetersiz olduğu için Meclis'te konunun uzmanlarıyla yapılacak bir görüşmede fabrikanın nasıl himâye edileceği yolunda tedbirlerin alınmasını sağlayacak kararlar alınabilirdi.

Önergesi hakkında söz alan Recep Bey'in anlattıklarından Keskin kibritlerinin Ankara piyasasında bile kullanılmaya başlandığını, bunu haber alan yurtdışındaki bazı kibrit üreticisi firmaların Keskin kibritlerini piyasadan çıkarmak için acenteleri vasıtası ile Ankara ve çevresinde üç kutu kibriti 40 paradan satmaya başladıklarını ve Keskin fabrikasının hem bu rekabetten hem de Hükûmet'in üretilen kibritlerden istihlâk vergisi talep etmesinden dolayı kapanmak üzere olduğunu öğreniyoruz.⁷⁸ Bu konuyu Meclis'in gündemine taşıyan Recep Bey, Keskin'deki sözkonusu fabrika himâye edilemediği takdirde ekonomik bağımsızlık adına söylenen lafların hiçbir anlamı kalmayacağını savunmaktaydı.⁷⁹ Önerge, İzmir Mebûsu Mahmud Celal (Bayar)

77 "En acil ve en lüzumlu ihtiyacımızı teşkil eden...mevad meyanında bulunan kibritin memleketimizde imali hususunda sebk eden ilk teşebbüs ve tecrübe bu suretle mahkumu akamet olursa diğer hususlarda feyizli teşebbüslerin başlaması tamamen imkansız bir hale gelecektir.", "Receb Bey'in 13.12.1339 tarihli takriri", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:4, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1968, 629.

78 "2 Ocak 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:4, 630. Recep (Peker) Bey, fiyatları kıran üreticinin Hollandalı olduğunu belirtmektedir. 1923 yılı dış ticaret istatistiklerine göre miktar bakımından Türkiye'nin kibrit ithalatının %6'sı Hollanda'dan yapılmıştır (*Mâlîye Vekâleti Rûsûmât Müdüriyeti Umûmiyyesi Ta'rife Müdüriyeti, 1339 Senesine Mahsûs Ticâret-i Hâriciye İstatistiği*, İstanbul 1340, 374-375). Bu oran 1924 yılında %14'e yükselecektir (*Rûsûmât Müdüriyeti Umûmiyyesi, Ta'rife Dâ'iresi Müdüriyeti İstatistik Kalemî, 1340 Senesine Mahsûs Ticâret-i Hâriciyye İstatistiği*, İstanbul 1926, 459). Kutu başına ithal aşamasında 20 para istihlâk vergisi ödendiğini gözönüne aldığımızda, üç kutu kibritin 40 paraya son kullanıcıya satılması bir hayli düşündürücüdür.

79 "Biz bu teşebbüsâtı iktisadiyeyi yaşatmak mecburiyetindeyiz. Onu boğmak isteyen bazı müşküller var. Bu hayati mücadeledir. Bu hayati mücadelede erbabı teşebbüs Meclisi Ali tarafından mazharı himaye olmazsa bundan sonra hiçbir vakit ...kibrit...gibi kati her türlü ihtiyacımızı teşkil eden mühim bazı şeyleri bugün memleketimizde yetiştirmek üzere hiçbir sahibi teşebbüs bulamayacağız ve kimse de bir şeyi yapmaya cesaret edemeyecektir. (Çok doğru sesleri) Binaenaleyh, efendiler gayet mühim bir nokta teşkil eden Keskin kibritlerinin bu vaziyeti üzerinde Meclisi Ali esaslı bir faaliyeti temerküz ettirir de bu meseleyi hallederse bundan sonraki erbabı teşebbüs için büyük bir teşviki faaliyet olur. Yok eğer buna müsamaha ve lakaydi gösterirsek bundan sonra istiklali iktisadi mefhumu altında tanıdığımız

Bey'in talebiyle, Meclis'e fabrikanın nasıl himâye edileceği konusunda teklifte bulunmak üzere İktisat Encümeni'ne gönderildi.⁸⁰ Encümen 21 Şubat'ta konu ile ilgili raporunu Meclis'e ilettili.⁸¹ Raporda belirtildiğine göre, kibrit fiyatlarının darlık dolayısı ile yüksek olduğu bir zamanda Keskin eşrafından Yahya Bey'in sermayesi ve Sabri Bey'in teknik bilgisi ile kurulan şirket, 1922 yılının yaz aylarında Keskin kasabasında fabrika inşaatına başlamıştı. Savaş halinin devâmı sebebiyle hammadde bilhassa kimyevî madde tedarikinde yaşanan sıkıntılar imâlatın deneme yanılma metoduyla yapılmasına ve dolayısı ile düşük kaliteli ve maliyetli olmasına sebep olduysa da, ilk kibritler 1923 yılı sonlarına doğru satışa sunuldu. Üretim kalitesi ve miktarının yetersizliği yüzünden geçici bir süre için durdurulan imâlat, şirket ortaklarından Sabri Bey'in Almanya dönüşü beraberinde getirdiği kimyevî formüllere uygun bir şekilde fabrikayı yenilemesiyle 1924 yılı ile yeniden başladı.⁸² Kaman, Kırşehir ve Beyobası'ndan temin edilen kavak ağaçları kullanılarak daha çok el kuvveti ile yapılan 2000 kutu üretimin bazı ekipman ilâvesiyle altı yedi katına çıkarılabileceği belirtiliyorsa da, encümene göre teknolojik olarak fabrika çok gerideydi. Görüşlerine başvurulmuş şirket ortaklarından Sabri Bey'in belirttiğine göre, iç tüketimi karşılamak için kurulmasına teşebbüs edilen fabrikanın makina ve ekipmanı abluka dolayısı ile dışarıdan getirtilemediğinden gerekli bütün ekipman ve hammaddenin yerinde imâl edilmeye çalışılması, şirketin 25,000 liralık sermayesinin tükenmesine sebep olmuştu. Lâkin şirkete fabrikayı çağdaş bir hale getirecek olan toplam £6125 değerindeki makinelerin satın alınması için Hükümet tarafından yardım edilir, Ankara, Kastamonu, Yozgat, Kırşehir, Çankırı, Çorum, Eskişehir, Kayseri,

kelimelerin ve övündüğümüz şekillerin katiyen maddi hiçbir manası yoktur (Çok doğru sesleri) Ve memleketimizde hiçbir teşebbüsü iktisadi husule gelmiyecektir...Tensip buyurursanız takririm encümene gitsin, tetkik edilsin, Hükümetle konuşulsun (Encümene sesleri) Hükümet de alakadar olsun, behemehal ve behemehal, acil ve yakın bir günde olarak Keskin kibritlerini mutlaka herşeye rağmen himaye edelim. (Doğru sesleri)".

- 80 "2 Ocak 1340 (1924) tarihli içtima," *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:4, 631.
- 81 "21 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima," *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:6, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1968, 206. Encümen mazbatasının altında *Mahmud Celal* (Bayar), *Mustafa Rahmi* (Köken), *Ahmet İffet* (Mercimekoğlu), *Mehmet Şükrü* (Güleç), *Hacı Bekir* (Sümer), *Ali Şadi* (Çelik) ve *Nuh Mehmet* (Yazgan) Beylerin imzası bulunmaktadır. Latin harfleriyle basılmış olan zabıt ceridesinde Nuh Mehmet (Yazgan) Bey'in adı Naci olarak görülmektedir..
- 82 "21 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima," *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:6, 206.

Sivas, Amasya ve Tokat illerini kapsayan bölgesel bir üretim tekeli verilir ve üretilecek kibritler istihlâk vergisinden muaf tutulursa, bu fabrikada yıllık 30,000,000 kutu kibrit üretimi gerçekleştirilebilirdi. Encümen, raporun sonunda fabrikanın arzu edilen üretim seviyesine ulaşması ve ithal edilecek kibritlerle rekabet edebilmesi için, makina ve ekipmanın İktisat Vekâleti tarafından satın alınarak, makine bedeli artı 10,000 lira işletme sermayesinin şirkete, aktiflerinin rehin edilmesi karşılığında, 10 yıllık yüzde 8 faizli kredi olarak verilmesi, şirketin standartlara uygun olarak üreteceği her kutu kibritten alınacak istihlâk vergisinin 5 sene için 10 paraya düşürülmesi, fabrikada kullanılacak makinelerin Hükûmet'e özel tarifeye demiryolundan nakledilmesi ve şirketin Teşvik-i Sanayii kanunundan faydalandırılması konusundaki tedbirleri Meclis'in onayına sundu.⁸³ Şirketin talep ettiği bölgesel üretim tekeline ise, henüz ortada başka kibrit fabrikası olmadığından gerek görülmemiş, ilerde Hükûmet tarafından bu tip bir düzenleme yapıldığı takdirde bu fabrikaya da bir bölge ayrılabilceği fikrine varılmıştı. Şirkete yapılacak yardımlar İktisat Vekâleti bütçesinin Teşvik-i Sanayi maddesinden ödenecekti.⁸⁴ Encümen'in önerdiği tedbirler Hükûmet tarafından kabul edildiği için, Meclis'in onayına İktisat Vekâleti'nin teklifi olarak sunuldu ve üzerinde görüşme yapılmadan kabul edildi.⁸⁵ Onaylanan himâye tedbirlerini nitelik itibariyle devletin doğrudan bütçeden özel sektöre uzun vadeli sanayi kredisi vermesi olarak yorumlayabiliriz.

Meclis'in, Keskin Kibrit Fabrikası'na yardım edilmesi yolunda aldığı karar, kibrit üretiminin prensip olarak özel sektöre bırakıldığını teyit eder gözüküyorsa da, öncesindeki ve sonrasındaki gelişmeleri göz önüne aldığımızda bu ilk tespitin aldatici olduğu ortaya çıkar. Bu bağlamda ilk olarak, encümen raporunun kaleme alınış üslûbunun şirketten çok kurulacak fabrikayı önplana çıkardığı söylenebilir. Makinelerin sipariş edilip, mahaline kadar götürülmesi, montaj ve tesisin işletmeye alınması gibi konularda İktisat Vekâleti'nin sorumluluklarının bulunduğu göze çarpmaktadır. İkincisi, rapor, Hükûmet'in kibriti inhisar altına alma niyetinde olduğu biliniyorken ve

83 İstihlâk vergisi ile ilgili düzenleme, şirketin her kutu kibrit için ödediği istihlâk vergisinin yarısını prim olarak İktisat Vekâleti'nden geri alması ve böylece Lozan Ticaret Mukavelenâmesi'nin de şartlarını ihlâl etmeyecek şekilde yapılmıştır.

84 "21 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:6, 209.

85 "21 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:6, 210.

aşağıda belirteceğimiz gibi bu niyet açıkça ilân edildikten kısa bir süre sonra Meclis'e sunulmuştur. Bu niyeti ve raporun Meclis'te üzerinde hiç tartışılmadan kabul edilmesini de göz önüne alırsak, rapordaki kimi ifadelerden Hükûmet'in aslında Keskin Şirketi'ne değil, kendisi için kurulacak olan fabrikaya yardım etmekte olduğunu çıkarabiliriz.⁸⁶ Raporun kabul edilmesinden bir gün önce, yani 20 Şubat 1924 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk bütçesi, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey'in açış konuşmasıyla Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır.⁸⁷ Gerek Maliye Vekili'nin konuşmasında, gerekse mebûslara dağıtılan bütçe kanunu tasarısında kibritin devlet tekeli altına alınması talep edilmekteydi. Bütçe Encümeni, tasarımın gerekçesinde, Hükûmet'in bandrol yoluyla tahsil edilen kibrit istihlâk vergisinden beklediği geliri temin edemediği için kibrit imâl ve satışının inhisar altına alınması yolunda bir teklif getirdiğini ifade ediyordu.⁸⁸ Meclis'in Keskin Fabrikası'na Hükûmet'in yardım etmesi konusunda daha önce aldığı karar ise, kibriti inhisar altına alan madde kanunlaşmadan önce Ticaret Vekâleti bütçesi görüşülürken gündeme gelecektir.⁸⁹ Meclis'in aldığı karara uygun olarak Keskin Fabrikası'na verilmek üzere Ticaret Vekâleti bütçesine *Teşrikat-ı Senaiye ve Teşvikiye Masrafı* başlığı altında Hükûmet tarafından ilâve edilen 100,000 TL, kibrit inhisar altına alınacağı için Bütçe Encümeni tarafından çıkarılmıştı.⁹⁰ Bütçe Encümeni adına söz alan

86 "...istihbar edildiğine göre Hükûmete bazı ecnebler müracaat ederek memleketimizde bir imal ve fûruht inhisarı almak üzere teklifatta bulunmalarına rağmen kibrit istihsalatının memleketimizde teşvik ve imalatı, milli sermaye ile Türk müteşebbislere tevdi etmek encümenimizce muvafık görülmüştür." ("21 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:6, 208.)

87 "20 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:6, 166. Kabine değişikliğinden dolayı 1924 Bütçesi'nin görüşülmesine neredeyse yeni malî yılın başında başlanmak zorunda kalınmıştır. Ali Fethi (Okyar) Bey kabinesi tarafından Bütçe Encümeni'nde incelenmek üzere Meclis'e sunulan bütçe tasarısı, daha sonra İsmet (İnönü) Paşa kabinesi göreve geldiğinde üzerinde değişiklikler yapılmak üzere kısım kısım geri çekilmiştir.

88 "1340 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu Layihası", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:7, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1968, 13. Bütçe tasarısının gelir tablosunda, 1924 yılında kibrit istihlâk vergisinden 600,500 TL kibrit inhisarından da 600,000 TL beklendiği görülmektedir.

89 5 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 432 numaralı kanunla İktisat Vekâleti, Ticaret ve Ziraat Vekâletleri olarak ikiye ayrılmıştır.

90 Meclis'in aldığı karar gereği yardımın Teşvik-i Sanaiye maddesinden ödenmesi gerekirken, *Taşra Masarifi Mütferrikası* altında *Teşrikat-ı Senaiye ve Teşvikiye Masrafı* isimli bir fasıl açılması yoluna gidilmiştir. *Teşvikat-ı Sanaiye ve Tesisiye Masrafı* adı altında teklif edilmekte olan 500,000 TL ödenek ise Ticaret Vekâleti'nin

Gümüşhane Mebûsu Hasan Fehmi (Ataç) Bey, inhisar esasının Meclis tarafından daha önce prensip olarak kabul edildiğinden dolayı bu ödeneği kaldırdıklarını, ancak inhisar kanunu Meclis tarafından reddedilirse Meclis'in aldığı karara uygun olarak bu tahsisatın yeniden verilmesi gerektiğini belirtmişti.⁹¹ Ticaret Vekili Hasan (Saka) Bey ise kendilerine Başvekâlet tarafından tebliğ edilen Meclis kararına uymak mecburiyetinde oldukları için bütçede buna göre teklifte bulduklarını açıkladı. Tartışmaya katılan İzmir Mebûsu Şükrü (Saraçoğlu) Bey'e göre de bütçeden para ödenmesini doğurur nitelikte olmasına rağmen ad okunarak oylanmadığı için Meclis'in aldığı karar hükümsüzdü. Trabzon Mebûsu Muhtar (Çilli) Bey ve Konya Mebûsu Eyüb Sabri (Hayırlıoğlu) Efendi de tek bir firmaya bütçeden böyle büyük bir miktarın ödenmesine karşı çıktılar. Kütahya Mebûsu Ragıp (Soysal) Bey'e göre ise Meclis bu tahsisatı kabul ederse, inhisar tesis edildiği zaman Hükûmet'in eline de çalışır durumda bir fabrika geçmiş olacaktı. Meclis Başkanı, Bütçe Encümeni tarafından çıkartılan ödeneği, ortada daha önce Meclis tarafından kabul edilmiş bir karar olduğu için yeniden oylamaya sundu ve tahsisat reddedildi.⁹²

kendisinin kurmayı düşündüğü fabrikalar için harcanacaktır. Keskin Kibrit Fabrikası'nda Ticaret Vekâleti adına görev yapacak komiserin maaşı da encümen tarafından bütçeden çıkarılmıştır.

91 "31 Mart 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:8, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1975, 169. Hasan Fehmi (Ataç) Bey'in inhisar esasının daha önce Meclis tarafından prensip olarak kabul edildiği yolundaki ifadesi diğer mebûslar ve Meclis Başkanı'nın şiddetli itirazına uğrayacaktır. Gerçekten de henüz ortada kibritin inhisar altına alınması ile ilgili Meclis'in aldığı bir karar bulunmamaktadır. Hasan Fehmi (Ataç) Bey muhtemelen 27 Ocak 1924 tarihli Halk Fırkası grup toplantısında İsmet (İnönü) Paşa Hükûmeti'nin hazırladığı programın fırka grubu tarafından prensipte kabul edilmesini kasetmektedir. Ocak ayı ortasında mebûslara dağıtılan program, Hükûmet'in 1924 yılında yapmayı düşündüğü işleri, ekinde gelir-gider cedvelleriyle özetleyen daha çok bir bütçe taslağı niteliğindedir. Program üzerine fırka grubunda yapılan konuşmalardan anlaşıldığı kadarı ile kibrit inhisarı da yeni bir gelir kalemi olarak teklif edilmektedir. Programın görüşüldüğü ve prensipte kabul edildiği 27 Ocak 1924 tarihli grup toplantısı için bkz. Yücel Demirel-Osman Zeki Konur (yay. haz.), *CHP Grup Toplantısı Tutanakları*, İstanbul 2002, 315-390. Programın prensipte kabul edilmiş olması Meclis'teki bütçe oylaması için grup kararı alınmış olduğu şeklinde değerlendirilmemelidir. Mebûslar bütçe kanunu Meclis'te görüşülürken programdaki gelir ve gider kalemleri üzerinde kendi görüşlerini ifade etme ve diledikleri yönde oy kullanma konusunda serbest bırakılmışlardır. Kibrit inhisarı da programla beraber prensipte kabul edilmiş olmaktadır, ancak Meclis'te reddedilmesi teknik olarak imkân dahilindedir.

92 "31 Mart 1340 (1924) tarihli içtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:1, Cilt:8, 172.

Keskin Kibrit Fabrikası ile ilgili Meclis'te yapılan konuşmaların hiçbiri Hükûmet ya da Meclis'in kibrit üretimini özel sektöre bırakma niyetinde olup olmadıklarının üzerindeki esrar perdesini kaldıracak netlikte değildir. Hasan Fehmi (Ataç) Bey'in inhisar kararının prensip olarak kabul edildiğini ima ettiği 27 Ocak 1924 tarihli Halk Fırkası grup toplantısında da konu üzerinde aydınlatıcı olabilecek bir konuşma yapılmamıştır. Yapılsaydı bile çok kısa bir süre içerisinde birbirine zıt iktisadî zihniyetlerde gidip gelmenin Meclis görüşmelerine bile yansıyan karmaşasını ne kadar açıklığa kavuşturacağı şüpheli gözükmektedir. Recep (Peker) Bey'in iktisadî-tekniik boyutundan çok dış müdahaleye verilmesi gereken bir tepki düzeyinde algılayarak gündeme getirdiği Keskin Kibrit Fabrikası'nın himâyesinin, İttihad ve Terakki Fırkası'nın önyak olduğu müteşebbis ve mülklü kesimlerin mümkün mertebe faal olmalarını teşvik eden ve kurumsallaştıran *Millî İktisad* politikasının Millî Mücadele sonrasında arzettiği varsayılan devamlılığı üzerinde bizi düşünmeye sevkedebilecek örnek bir olaydır. Yine Neumark'tan alınacak ilhamla bu aşamada sorulması gereken soru, kibrit istihlâk vergisinin hangi sebeplerle inhisar usûlü ile tahsil edilmeye kalkışıldığıdır. 1924 Bütçesi'nin geneli üzerinde söz alan Yusuf Akçura Bey'in konuşması bu konuya ışık tutacak niteliktedir. Yusuf Akçura Bey'e göre iktisatta devletçilik sistemini başlattığı için Hükûmet'in tebrik edilmesi gerekmektedir.⁹³ Ancak, *devletçilik* kelimesinin Meclis tarafından sosyalizm şeklinde algılanması üzerine Yusuf Akçura Bey ikisinin aynı anlama gelmediğinin altını çizmek durumunda kalmıştır.⁹⁴ Devletçiliğin serbest ticaret politikasından da farklı olduğuna işaret eden Yusuf Akçura Bey bir üçüncü yol arayışını gündeme getirir gibiydi.⁹⁵ Bu üçüncü yol arayışı niteliğindeki iktisadî siyasete en sert eleştiri İstanbul Mebûsu İsmail Canbulat Bey'den gelecektir.⁹⁶

93 “*Filhakika Devlet inhisarları; devlet idareleri, şimendiferlerin alınması ve saire iktisatta Devletçilik fikrinin hamdolsun bizde de başladığını gösteriyor.*” (İtalikler bizim). Bkz. “25 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima”, *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 6, 347.

94 “Efendiler, rica ederim bilmediğiniz şeyi söylemeyiniz. Sosyalist değil --etatizm-dir. (Anlamadık sesleri). Yani Devletçiliktir efendiler.”

95 “Efendiler, Devletçilik bugün dünyada o kadar iktisadi mesleklere galip gelmiştir ki serbestii ticaretin tabiri mahsus ile mançesterliğin menşei mehdi olan İngiltere'de bile o eski mesalik yerine Devletçilik kaim olmaktadır.” Yusuf Akçura Bey, Hükûmet'in ekonomi politikası ile ilgili olarak bir tek Türk köylüsünün sağlam bir vücuda sahip olmasına engel olacağını düşündüğü müskirat (alkollü içecekler) ile ilgili yasağın kaldırılmasına eleştiri getirmektedir.

96 Canbulat Bey, Hükûmet'in açık ve net bir iktisadi programla Meclis'e gelmesini talep etmektedir (“25 Şubat 1340 (1924) tarihli içtima”, *TBMM ZC*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 6, 347).

Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.

Kibriti tekel altına alan ve 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen 1924 yılı Bütçe Kanunu'nun 8. maddesi inhisarın hükûmet ya da hükûmetin denetimi altındaki kişi veya şirketler aracılığı ile ya da şirketlere devredilerek işletilmesine izin vermektedir.⁹⁷ Uluslararası kibrit piyasasında agresif bir büyüme stratejisi izlemekte olan Ivar Kreuger'ın kontrolündeki Swedish Match firması da bu stratejinin bir parçası olarak Türk kibrit tekeli ile ilgilenmekteydi.⁹⁸ İsmet Paşa Hükûmeti, kısa ve orta vadede kibrit ithalatının devredileceği şirket tarafından kurulacak ve sözleşme sonunda Hükûmet'e

97 "1340 senesi Martından itibaren kibrit imal ve ithal ve fûruhtu Devlet inhisarındadır. İşbu inhisar, Hükümet tarafından emaneten veyahut Hükümetin murakebesi tahtında efrat ve şirketler tarafından veyahut şirket ve şirketlere devir suretiyle idare olunur. İnhisara muhalefet ve kaçakçılık edenler kaçakçılık hakkındaki ahkama tevfikân tecziye edilir." (*Düstur*, III. Tertip, Cilt: 5, 435).

98 Ivar Kreuger 1880 yılında İsveç'te doğdu. Babası ve amcası iki küçük kibrit fabrikasının sahipleri idi. İnşaat mühendisliği derecesi aldı. Bir süre Amerika'da çeşitli inşaat projelerinde çalıştıktan sonra İsveç'e döndü. Arkadaşı Paul Toll ile *Kreuger&Toll* firmasını kurarak Amerika'da öğrenmiş olduğu çelik çubuklarla güçlendirilmiş beton teknolojisini (Kahn metodu) İsveç'te uygulamaya başladı. Dönemin prestijli projelerini gerçekleştiren Kreuger&Toll birkaç yıl içinde ülkenin önemli inşaat firmalarından biri haline geldi. Firmada proje sözleşmelerinin hazırlanması ve finansmanı konusunda Kreuger ilgileniyordu ve bu sayede İsveç'in önde gelen finans kurumlarıyla temas kurma olanağı buldu. 1913 yılında aldığı bir iş teklifi ile ailesinin sahibi olduğu kibrit fabrikalarının da dahil olduğu İsveç Birleşik Kibrit Fabrikaları'nın (*AB Förenade Svenska Tändsticksfabriker*) genel müdürlüğüne getirildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İsveç kibrit endüstrisi yeniden yapılmış 20 bağımsız fabrika iki ayrı konsorsiyum halinde örgütlenmişti. 1917 yılında Kreuger'ın başında bulunduğu organizasyonun *Jönköpings & Vulcans Tändsticksfabriks AB* konsorsiyomu ile birleşmesi sonucunda hisselerinin çoğu Kreuger&Toll'a ait olan *Swedish Match AB (Svenska Tändsticks Aktiebolag)* doğdu. 1918 yılında Stockholm borsasına kote olan yeni şirket, genel müdürü Ivar Kreuger tarafından yönlendirilen küresel bir büyüme stratejisi izlemeye başladı. Operasyonlarını bir süre *Skandinaviska Kredit AB* ve *Svenska Handelsbanken* gibi İsveç'in önde gelen finans kurumlarından aldığı destekle sürdüren Swedish Match 1920 yılına gelindiğinde 86.5 milyon İsveç kronu tutarında kredi kullanmıştı ve bu kredilerin karşılığında alınan tek teminat Kreuger'ın imzasıydı. Savaş sonrasında İsveç finans piyasalarında yaşanan krizi atlattık üzere Swedish Match hisselerini Londra borsasında satışa sunan Kreuger, operasyonun başarıyla sonuçlanması ile beraber uluslararası finans piyasasına da adımını atmış oluyordu. (Bu dipnottaki bilgiler, Eva Wallerstedt, "Ivar Kreuger's contribution to the development of the Swedish auditing profession and to financial reporting in Sweden 1932-1945", *Bastınamış Tebliğ*, 2. Uluslararası Muhasebe Tarihi Konferansı, Osaka, Japonya 8-10 Ağustos 2001 ve Swedish Match AB firmasının internet sitesinden (www.swedishmatch.com) sitesinden derlenmiştir.)

devredilecek fabrikayla uzun vadede iç tüketimin tamamını yerli üretimle karşılamayı amaçlıyordu. Yasanın yürürlüğe girmesinden sonra Hükümet, Mayıs ayı içinde inhisarın devredileceği şirket belirlenene kadar iç talebi karşılamak üzere ihâle açtı.⁹⁹ 27 Eylül 1924'ten sonra ülkede tüketilecek bütün kibritler Hükümet tarafından getirtilecekti ve ilgilenen firmalardan 26 Ağustos'a kadar tekliflerini iletmeleri isteniyordu.¹⁰⁰ Eylül ayında Maliye Vekâleti bu sefer firmaları üretim tekeli için teklif vermeye çağırıldı. Ondört firmanın katıldığı ihâle iki aşamalı olarak Kasım ayında sonuçlandırıldı. Pazarlıklar sırasında Hükümet'in iç talebi karşılayacak şekilde amaçladığı kibrit üretimi Swedish Match firmasının Türkiye pazarıyla ilgili beklentileriyle uzlaştırılmaz bir şart olarak belirdi. Daha sonra *Societe Generale Allumettiere et Forestiere* (SOGALFOR) ünvanını alacak olan *S. A Usines Allumettiere des Flandres* isimli yeni kurulmuş Belçikalı bir şirket inhisarın devredilmesi karşılığında Hükümet'e ilk yılı 1,300,000 TL olmak üzere yıllık 1,740,000 TL ödemeyi taahhüt ederek ihâleyi kazandı.¹⁰¹ Bakanlar Kurulu, ihâleyi kazanan firmayla sözleşme imzalanması için Maliye Vekili'ne 2

99 Ulla Wikander, *Kreuger's Match Monopolies, 1925-1930 Case Studies in Market Control Through Public Monopolies*, Stockholm 1979, 44. Yazar, kitabın ikinci bölümünde firmanın Türkiye'deki faaliyetlerini incelemektedir. Kitabın Türkiye kısmının değerlendirildiği, tespitlerine katılmasak da işaret ettiği kaynaklardan referans göstererek faydalandığımız bir eleştiri yazısı bkz. Selim İlkin, "Kitap Eleştirisi: Ulla Wikander: *Kreuger's Match Monopolies, 1925-1930*," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 7/3-4 (1980), 395-407. Adından da anlaşıldığı gibi kitap Ivar Kreuger'ın kontrolündeki Swedish Match firmasının dünya kibrit piyasasını kontrol altına almak için yürüttüğü çalışmaların bazı ülkeler özelinde gelişimini vermektedir. Şirket görüldüğü kadıyla Mütâreke döneminden bu yana gerek doğrudan gerekse de aracilar vasıtası ile kibrit tekelini almak için yoğun bir çaba sarfetmiştir. Son olarak 1924 başında ihâlesiz olarak Maliye Vekâleti ile 40 yıl süre için yapılacak tekel anlaşmasından, Türk tarafının kurulacak şirkette çoğunluk hissesi ve iç tüketimi tamamen karşılayacak bir fabrika talep etmesi üzerine, şartların ağırlaştığı gerekçeyle çekilmek zorunda kalmıştır. İşin ilginç tarafı Meclis'te Keskin Kibrit Fabrikası'nı himâye edilecek tebdirler konuşulduğu sıralarda, Maliye Vekili ve bürokratları şirket temsilcileriyle inhisar projesi üzerinde görüşmelerde bulunmaktadırlar. Wikander, Türk tarafının değişik şartlar öne sürmesini yeni atanan Vâridat Umum Müdürü Ali Rıza Bey'in katı tutumuna bağlamaktadır. İlkin'e göre *inhisar*, Lozan Ticaret Antlaşması'nın sınaî teşebbüslerde bulunulmasını güçleştiren hükümlerini aşmak için iyi bir fırsat olarak görülmektedir.

100 *Levant Trade Review*, cilt: 12, sayı: 8 (Ağustos 1924), 338. Haberin devamında önemli bir İsveç firmasının Hükümet'e 40 yıllık bir inhisar anlaşması için teklif götürdüğü belirtilmektedir.

101 Wikander, *Kreuger's*, 46.

Aralık 1924'te yetki verdi.¹⁰² Sözleşme 8 Aralık 1924 tarihinde Belçikalı firmanın temsilcisi Robert de Bodt ile Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey tarafından imzalandı.¹⁰³ 25 yıl süreyle Türkiye'de kibrit imalat, ithalat ve satış inhisarını yürütecek olan şirketin sermayesinin en az yarısı, idare meclisi üyelerinin ise yarıdan fazlasının Türk uyruğunda olması hükme bağlanmıştı. Şirket, iç tüketimi karşılayacak bir fabrikayı 3 yıl içinde faaliyete geçirmek zorundaydı.¹⁰⁴ 16 Aralık'ta Hükûmet gazeteler aracılığı ile, inhisarı devlet adına işletecek grubun Mart 1925 başından itibaren faaliyete geçeceği, dolayısı ile ilgili tüccarın bu tarihe kadar nezdinde bulundurmakta olduğu kibriti elinden çıkarmasını aksi takdirde adı geçen malların kaçak addedilerek müsâdere edileceğini ilân etti. İnhisarı devralacak olan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş. (*Societe Anonyme Turque du Monopole des Allumettes en Turquie*) 18 Ocak 1925 tarihinde 600,000 TL sermayeli olarak kuruldu.¹⁰⁵ Şirketin İdare Meclisi Başkanlığı'na, 1923 yılında doğu vilâyetlerinde demiryolu yapmak üzere Hükûmet'le anlaşma yapan Chester Grubu'nun¹⁰⁶ temsilciliğini yürüttüğü için adı *Çester Emin*'e çıkan Emin Bey, genel müdürlük görevine ise Cemal Hüsnü (Taray) Bey getirilmişlerdi.¹⁰⁷

102 Türkiye Cumhuriyeti Arşivleri (=TCA), Kararname No: 1161, Dosya: 213-12, Fon: 30.18, Yer No: 11.57.13.

103 A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara 1997 (2. Baskı), 51.

104 Wikander, *Kreuger's*, 49. *Swedish Match* firmasının Türkiye'deki temsilcisi sözleşme şartlarının ağır olduğunu ve Belçikalıların yerine getiremeyecekleri taahhütlerin altını imza attığını düşünmektedir.

105 TCA, Kararname No: 1405, Fon: 30.18, Yer No: 12.69.15; Ökçün, *Yabancı Sermaye*, 51.

106 Chester Grubu'nun Türkiye'deki faaliyetleri ve projeye ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul 2000.

107 İlkin, 399. Wikander, bir Belçikalı genel müdürden bahsetmektedir. (Wikander, *Kreuger's*, 50) İlkin, Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in 1969 yılında kendisine gönderdiği bir mektuptan alıntı yaparak, kurulan şirketin imtiyaz mukavelesi gereğince umum müdürün Türk olması mecburiyetinden dolayı Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'in tavsiyesiyle o sıralarda Ziraat Bankası umum müdür muavini olan ve banka idare meclisi üyeleriyle bazı meselelerden dolayı iyi geçinemeyen Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in görevinden ayrılarak atandığını ifade etmektedir. İlkin'in işaret ettiği kaynaklardan Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara 1969 (2. Baskı), s.200'de ve yine Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in Doğan Avcıoğlu'na anlattıklarından *Çester Emin*'in aynı zamanda Belçikalı firmanın Türkiye'deki temsilcisi olduğunu öğreniyoruz. Avcıoğlu'nun, *a.g.e.*, s.195'te aktardığı Ahmet Hamdi Başar'ın anılarında Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, hem *Çester Emin*'in, hem

Şirket daha faaliyete geçmeden tüccarın elinde kalacak kibritlerin âkıbeti gündeme gelmiş, Canik Mebûsu Cavit Paşa ve arkadaşları tarafından verilen bir önergeyle bu kibritlerin piyasa fiyatıyla inhisar şirketine devir ve teslimi temenni edilmişti.¹⁰⁸ Üç gün sonra 1925 yılı Maliye Vekâleti Bütçesi görüşülürken söz alan Gümüşhane Mebûsu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey de inhisar uygulanırken elinde halkın ihtiyacı için kibrit bulunduran tüccarın hukukunun da düşünülmesi gerektiğini belirtmiş, kış sert geçmekte olduğundan

de Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in çok yakın arkadaşı olarak belirtilmektedir. Ahmet Hamdi Başar, Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in kibrit şirketindeki görevinden istifa ederek ara seçimde Gümüşhane'den mebûs olarak seçildiğini ifade etmektedir. Başar'a göre Cemal Hüsnü (Taray) Bey şirkette görev yaparken memleket aleyhine döndürülen dalaverelere dayanmayarak Belçikalı müdürle kavga edip ayrılmıştı. Kazım Öztürk vd., *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem (1923-1927) III*, Ankara 1995, 365-366'daki biyografisinde, Lozan Üniversitesi Genel İktisat ve İktisadi Fakültesi ve Genel Adliye, Ticariye Okulu mezunu Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in 19 Temmuz 1923-18 Ocak 1925 tarihleri arasında Ziraat Bankası Genel Müdür Yardımcılığı görevinde bulunduğunu, bu görevde iken 5 Ocak 1925'te yapılan milletvekilliği ara seçimlerine katılarak memleketi olan Gümüşhane'den seçildiğini ve 18 Ocak 1925'te Meclis'e katıldığını görüyoruz. Dolayısı ile Cemal Hüsnü (Taray) Bey mebûs seçildikten sonra kibrit şirketinde göreve başlamış ve görüldüğü kadarıyla şirketteki görevinden ayrılana kadar her iki işi de birlikte yürütmüş olmaktadır. Başar hatıralarını yazarken kronolojik bir hataya düşmüş gözükmektedir. Benzer bir hata da *Yön* dergisinin düzenlediği açikoturumda bizzat Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in kendisinden gelecektir. Atatürk'ün Babıali şöhretlerinden kaçınarak, yeni ve genç bir kadroyu iş başına getirdiğini ve kendisinin 22 yaşında Ziraat Bankası'nın başına geldiğini 29 yaşında da Milli Eğitim Bakanı olduğunu ifade eden Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in, Öztürk, a.g.e., 365'te belirtilen doğum tarihine (1893) göre bahsettiği görevlerde bulunduğu sırada 30 ve 36 yaşında olması gerekmektedir. (*Yön* açikoturumundan yapılan alıntı için bkz. Avcıoğlu, a.g.e., 155.) Cemal Hüsnü (Taray) Bey, Ahmet Hamdi Başar'ın çıkardığı *Barış Dünyası* isimli dergide hakkında çıkan bir yazıya cevap vermek üzere kaleme aldığı ve yine aynı dergide yayınlanan mektubunda esaslı islahatına giriştiği Ziraat Bankası'ndaki görevinden, bankadaki menfaatçi idare meclisi azalarından bazılarıyla geçinemediği için istifa ederek yeni kurulan kibrit şirketine geçtiğini, az zamanda bu şirkete de çekidüzen verdikten sonra yeniden devlet işlerine döndüğünü belirtmektedir (*Barış Dünyası*, 9 Aralık 1962, s. 18.). Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in kibrit şirketine çeki düzen verirken mebûsluk görevini sürdürmesi yüksek bir ihtimâl olarak gözükmektedir. Çeşitli kaynaklarda vurgulanan Ziraat Bankası idare meclisi üyesiyle geçinememe konusunda yardımcı olabileceğini düşündüğümüz ve henüz incelemeye fırsat bulamadığımız "Ziraat Bankası Müdür Yardımcısı iken bir başkasını dövmek ve hakaret suçlarından sanık Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü Bey hakkındaki evrakın TBMM'ye gönderildiği" başlıklı bir belge Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nde bulunmaktadır. Bkz. TCA, 5.4.1925, Dosya:717, Fon: 30.10, Yer No: 9.51.17.

108 "8 Şubat 1341 (1925) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:13/1, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1976, 211.

dolayı kibrit de dahil hiçbir yere mal sevk edilemediğini ve dolayısı ile Hükûmet'in müsâdereden ziyâde tüccardaki kibritleri maliyet fiyatıyla satın alması ya da inhisar şirketine aldırması gerektiğini ifade etmişti.¹⁰⁹ Trabzon Mebûsu Muhtar (Çilli) Bey de sahillerde şiddetli kış yüzünden aylardır nakliyat yapılamadığının altını çizerek, Hükûmet'in ya inhisarın süresini uzatması ya da tüccarın elinde kalmış olan kibritleri satın alması gerektiği konusunda talepte bulundu.¹¹⁰ Antalya Mebûsu Rasih (Kaplan) Efendi ise tüccarın Hükûmet'in devamlı inhisar tesis etmesinden rahatsızlık duyduğunu ve yakında memlekette yapılacak iş kalmayacağından korktuklarını, bunda da haklı olduklarını vurguladı. Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey bu tekliflere cevâben Hükûmet'in gazete ilânlarıyla uyarılarda bulunduğunu fakat birtakım adamların bu ilânlara kulak asmayıp kibrit getirdiğini açıklayarak, buna rağmen uygun fiyat teklif edildiği takdirde bu kibritleri alabileceklerini belirtti. Aksi takdirde tüccardan bu malların, ödenmiş olan bütün vergi ve rüsûmları iade edilerek yurt dışına çıkarılması istenecekti. Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey'e göre tüccarın elinde kalan kibritlerin alınması bir hesap meselesiydi ve inhisar şirketinin hâlihazırdaki sermayesiyle kaldırayabileceği bir yük olup olmadığının değerlendirilmesi gerekiyordu.¹¹¹ Ancak, Meclis'ten yükselen bu tepkiler etkili olmuş olacak ki Hükûmet inhisar şirketinin faaliyete geçişini bir ay sonraya, 1 Nisan 1925 tarihine erteledi. Süre uzatmanın yeterli olamayacağını düşünen Gümüşhane Mebûsu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, 5 Mart 1925 tarihinde tüccarın elinde kalacak kibritlerin şirket tarafından satın alınması için Maliye Vekâleti'nin ne gibi tedbirler aldığı konusunda bir soru önergesi verdi.¹¹² Sual, Meclis'in 10 Mart 1925 tarihindeki toplantısında yeni Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey tarafından cevaplandırıldı. İnhisar ihâlesini kaybeden bir grubun (İspangal) Türkiye'nin neredeyse bir yıllık ihtiyacını karşılayacak seviyede, onbeşbin sandık kibrit ithal ettiği konusunda söylentiler olduğunu ifade eden Hasan (Saka) Bey, eğer söylenti doğru ise şirketin bunları da almak zorunda kalacağını, bunun da kibritten

109 "11 Şubat 1341 (1925) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:13/1, 314.

110 "11 Şubat 1341 (1925) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:13/1, 322.

111 "11 Şubat 1341 (1925) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:13/1, 323-324.

112 Gümüşhane Mebûsu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey Halk Fırkası'na mensup değildi. 1923 seçimlerinde bağımsız olarak seçilmişti. Seçilme öyküsü için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 1994, 575-582.

beklenen geliri tehlikeye düşüreceğini beyân etti. Tüccardan satın alınması teklif edilen kibritler pek çok elden geçtiği için maliyet fiyatının belirlenmesinin bir problem olduğuna değinen Maliye Vekili, Hükûmet tarafından satın alınıp inhisar şirketine sattırılacak çeşitli markadaki kibritlerin piyasada dolanmasının aynı kibritlerin kaçakçılığını da teşvik edici mahiyette olduğunu ifade etti.¹¹³ Bunun üzerine söz alan Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey ise, milletin reji belasından kurtulayım derken bir de kibrit derdine yakalandığını, eğer inhisarın ilân edildiği tarih olan 16 Aralık'tan sonra kibrit ithalatı yapılmış ve gümrüklerden geçmişse Hükûmet'in kaçakçılığa meydan vermiş olduğunu vurguladı. Zeki Bey'e göre, ülke genelinde bulunan değeri 30-40,000 Lira'yı geçmeyecek olan kibritleri tüccar maliyetiyle vermeye hazırdı ve Hükûmet bunların satın alınması konusunda inhisar şirketiyle anlaşma yapabiliyordu. Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey ise Zeki Bey'in bu beyânına verdiği cevapta, 30-40,000 Lira ile halledilecek bir mesele ile karşı karşıya kalırlarsa Meclis'ten tahsisat isteyerek halletmekte sakınca görmeyeceklerini ama ne ile karşı karşıya olduklarını bilmedikleri için alelacele tedbir almadan önce gümrüklerden istediği bilgilerin gelmesini beklemenin daha uygun olacağını kaydetmişti.¹¹⁴

Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş. Nisan başında faaliyete geçti. Bütçe tahminleri de bu duruma uygun olarak yapılmış ve encümenin 1925 yılı gelir bütçesi *kibrit inhisarı* faslına kaydettiği 1,330,000 TL gelir değişikliğe uğramadan Meclis'ten geçmişti.¹¹⁵ Kısa bir süre Rusya'dan ithalat yapan

113 "10 Mart 1341 (1925) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:15, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1976, 317-318.

114 "Gelmiş olanlar hakkındaki vesai ki gümrüklerden istedim. İlanlardan sonra gelmiş olan kibritlerin miktarını verecektir. Ona göre bir tebdir ittihaz edip Heyeti Celilenize arz edeceğimi söyledim...Kimse kendi memleketinin tüccarının zarar etmesini istemez velevki kendi ihmal ve teseyyüpleri yüzünden bile olsun. Bunları vikaye etmek hepimizin ve hepimizin vazifesidir. Hiç şüphe yok bu hususta Zeki Bey ile aramızda bir ihtilaf olduğunu tasavvur edemiyorum. Fakat herhalde karanlığa karşı tebdir almak doğru olmadığı kanaatindeyim. (Kafi sesleri)". "10 Mart 1341 (1925) Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:15, 320.

115 *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 6, Ankara 1953 (2. Baskı), 207. Bütçe Encümeni hesaplamalarına Belçikalı firma ile yapılan sözleşmeyi esas almıştır. Buna göre fasıldaki miktarın 1,305,000 TL'si ilk yıl için şirketin yapması gereken ödeme, kalan 25,000 TL ise şirketin 25,000 sandığı geçen satışlarda sandık başına vermesi gereken 78 TL düşünülerek ilâve edilmiştir. ("1341 Senesi Muvazenei Umumiye Kanun Layihası ve Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatası", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:2, Cilt:13, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1975, 515). Gerek Hükûmet'in gerekse Bütçe Encümeni'nin 1924 yılı için kibritten beklediği gelir

şirket, 1925'in ikinci çeyreğinden itibaren SOGALFOR'un Belçika'daki fabrikasının üretime başlamasıyla beraber alımlarını buraya yönlendirdi. İnhisar şirketindeki yabancı ortaklar, Türk ortaklarla gizli bir anlaşma yapmış ve onları, kibrit alımları Belçika'daki ana firmalarından yapıldığı takdirde Türkiye'deki fabrikanın altı ay içerisinde faaliyete geçirileceği konusunda ikna etmişlerdi.¹¹⁶ 1925 yılı sonu itibarıyla Türkiye'ye ithal edilen 587,379 TL değerindeki 1,057,311 kg ağaç kibritinin hem değer hem de miktar olarak %61'i Belçika'dan, %37'si ise Rusya'dan tedârik edilmişti.¹¹⁷

1925 yazında şirketin idare meclisi başkanı (Çester) Emin Bey kibrit fabrikalarını incelemek üzere Belçika'yı ziyaret etti. İnhisar şirketinin ortağı SOGALFOR'un dışında diğer kibrit üreticisi firmalarla da temasta bulunan Emin Bey, Swedish Match firmasının Belçika pazarında işbirliği yaptığı *Union Allumettiere* (UNAL) firmasının genel müdürü Dupont'la yaptığı görüşmelerde Türkiye'de kurulacak kibrit fabrikasının Hükûmet'in açıkladığı sanayileşme programının bir parçası olduğunu ifade etti.¹¹⁸ Dupont'un edindiği izlenime göre Türklerin inhisar tesis etmelerindeki ilk hedef yerel bir kibrit sanayiine sahip olmaktı ve bu durumu geciktirici tutumlarından dolayı

gerçekleşmemiştir. 600,500 TL'si inhisar tesis edilene kadar ithal edilecek kibritlerden bandrolle alınacak istihlâk vergisi, 600,000 TL'si de inhisardan olmak üzere toplam 1,200,500 TL gelir beklenen kibrit kaleminden, inhisar 1924 yılı içinde tesis edilemediğinden dolayı yalnızca 437,153 TL olarak gerçekleşen istihlâk vergisi ile yetinilmek durumunda kalınacaktır ("1340-1924 Senesi Hesabı Kati Kanunu", *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 10, Ankara 1934, 541.) İstihlâk vergisinin tamamının kibritten tahsil edildiğini varsaydığımızda bu 1924 yılında aşağı yukarı 17,500 sandık kibrit ithal edildiği anlamına gelmektedir. 1925 yılı için yapılmış olan gelir tahmini iç piyasada 25,300 sandık kibrit satılacağını öngörmektedir.

116 Wikander, *Kreuger's*, 50; İlkin, 399.

117 *Rüsumat Müdüriyeti Umumiyesi, Tarife Dairesi Müdüriyeti İstatistik Kalemî, 1341 Senesine Mahsus Ticareti Hariciye İstatistiği*, İstanbul 1928, 382. Rusya'dan yapılan ithalat 398,862 kg ve 220,615 TL, Belçika'dan yapılan ise 650,964 kg ve 361,697 TL'dir. Bkz. Wikander, *Kreuger's*, 50.'de Belçika firmasının 1925 yılı içerisinde Türkiye'ye 10,700 sandıktan biraz fazla kibrit gönderdiğini aktarmaktadır. Belçika ve Rusya'dan yapılan ithalatın tamamının inhisar şirketi tarafından yapıldığını varsayarsak geri kalan ithalat değeri 5000 TL civarındadır. Bu da inhisarın faaliyete geçmesinden sonra tüccarın elinde kalan kibritlerin Hükûmet'in inhisarı ilân ettiği 16 Aralık 1924'ten önce getirilmiş olabileceği savını güçlendirmektedir.

118 Wikander, *Kreuger's*, 51. Belçika'da kurulu onbeş kibrit fabrikasından dokuzu 1912 yılında birleşerek *Union Allumettiere* (UNAL) adını aldı. Ivar Kreuger'ın kontrolündeki Swedish Match Belçika piyasasına 1920 yılında UNAL dışındaki fabrikaları satın alarak girdi. Satın alınan şirketler *Fabriques Belges d'Allumettes* (FBA) isimli bir İsveç şirketine bağlanarak, UNAL ile bir işbirliği antlaşması yapıldı.

Belçikalı ortaklarına karşı güvensizlik duymaya başlamışlardı. 1925 güzünde, kibrit ithalatında SOGALFOR'a tanınan önceliğin, fabrika inşaatının başlamamasından dolayı istismar edilmeye başladığı yolunda Türk uyruklu idare meclis üyeleri tarafından dile getirilen huzursuzluk şirkette gerginlik yaratmış ve Belçikalı genel müdürün görevinde ayrılarak ülkesine dönmesine sebep olmuştu. Hükûmet de, inhisar şirketinin, daha düşük teklifler varken, yüksek fiyatlarla SOGALFOR'dan ithalat yapmasından rahatsızlık duyuyordu.¹¹⁹ İnhisar şirketinin dağıtım politikası konusunda da şikayetler gelmeye başlamış, Bolu Mebûsu Mehmet Vasfi (Nuhoğlu) Bey kibrit şirketinin Kars'a neden kibrit göndermediği konusunda soru önergesi vermişti.¹²⁰ Aynı konuya 1926 yılı vâridat bütçesinin kibrit inhisarı faslı oylanırken Antalya Mebusu Rasih (Kaplan) Bey de değinmiş, şirketin fazla satış hâsılatından Hükûmet'e verdiği pay dolayısı ile nakliye masrafı yüksek olan bölgelere kibrit göndermediğini, kimi bölgelerde bir kutu kibritin satış fiyatının 25 kuruşa hatta 50 kuruşa yükseldiği konusunda havâdisler işitildiğini vurgulamıştı.¹²¹ Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey ise herhangi bir bölgeden

- 119 Wikander, *Kreuger's*, 52. Wikander rakam vermeden, inhisar şirketinin kibrit ithalat fiyatlarının Swedish Match ve UNAL tarafından teklif edilen fiyatlardan daha yüksek olduğunu belirtiyor. *İstatistik Kalemî, 1341 Senesine Mahsus*, 382'deki değerlerden 1925 yılında Belçika'dan yapılan ithalatın birim (kg) fiyatı 55.6 kuruş iken dampingli fiyatlarla satış yapan ve dünya piyasasında Swedish Match firmasının en büyük rakibi Rusya'dan yapılan ithalatta 55.3 kuruş olarak gerçekleşmiştir. 1924 ve 1923 yılı dış ticaret istatistiklerinde ülkelere göre yalnızca miktar bakımından bir ayırım yapıldığından, toplam kibrit ithalatı kıymeti üzerinden genel bir birim fiyat hesaplanabilmektedir. Buna göre CIF bedel üzerinden içinde buldukları kutuların ağırlığı da dahil olmak üzere bir kg kibritin ithalat fiyatı 1923 yılında 51.6 Kuruş, (*Maliye Vekaleti Rüsumat Müdüriyeti Umumiyesi Tarife Müdüriyeti, 1339 Senesine Mahsus Ticareti Hariciye İstatistiği*, 374-375.) 1924 yılında da 50.1 Kuruş'tur (*Rüsumat Müdüriyeti Umumiyesi, Tarife Dairesi Müdüriyeti İstatistik Kalemî, 1340 Senesine Mahsus Ticareti Hariciye İstatistiği*, 459). Swedish Match ve işbirliği yapmakta olduğu UNAL, SOGALFOR'un durumunu zorlaştırmak için gerçek maliyetlerini yansıtmayan dampingli fiyatlarla inhisar şirketine teklifte bulunmuş olabilirler. Gerginliğin arkasındaki en önemli sebep şüphesiz verilen taahhütlere rağmen fabrika inşaatına bir türlü başlanmamış olmasıdır.
- 120 "4 Ocak 1926 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:3, Cilt:21, Ankara, T.B.M.M. Matbaası 1977), 29. 6 Ocak 1926 tarihinde, Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey'in, şirkete konu hakkında bir yazı yazdığını ve aldığı cevaba göre soruyu cevaplandıracağını ifade etmesi üzerine önergenin cevaplanması ileri bir tarihe ertelendi.
- 121 "22 Mayıs 1926 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:3, Cilt:25, Ankara, T.B.M.M. Matbaası tarihsiz), 400. İnhisar sözleşmesine göre yurtiçinde bir kutu kibritin tüketiciye satış fiyatı 100 para (2.5 Kuruş) olacaktır.

kibrit bulunamadığı konusunda hiçbir şikayet almadıklarını, başta birtakım noksanlıklar olduysa da artık şirketin ülkenin her tarafına yeterli miktarda kibrit sevk ettiğini açıklamıştı. Şirketin yaptığı satış miktarına da değinen Hasan Bey, inhisarın tesis edilmesinden sonra elde kalan kibritlerin yurtdışına çıkarılması sırasında iade edecekleri gümrük ve istihlak vergisi tahsisatından az bir miktarın kullanılmış olmasından anlaşıldığı kadarıyla ülkede kalan yüksek miktarda stok kibrite rağmen şirketin Hükümet'e 50,000 TL fazladan satış hissesi getiren bir performans gösterdiğini ifade etmişti.¹²² Artık piyasada stok kibrit kalmadığından dolayı, Bütçe Encümeni'nin kibrit inhisarından 1,740,000 TL'si mukavele gereği yıllık taksit, 500,000 TL'si de fazla satıştan olmak üzere toplam 2,240,000 TL gelir beklediğini vurgulayan Maliye Vekili, bu gelirin tahsil edileceğini kuvvetle ümit ediyordu.¹²³ Hâlbuki 1926 yazında kibrit şirketinin Türk ve Belçikalı ortakları arasında bu sefer ip-ler Hükümet'e verilmesi gereken taksitin ödenememesinden dolayı gerilecek¹²⁴, bunun üzerine Hükümet, ödemeleri kontrol etmek üzere şirkette bir komiser bulundurulmasına karar verecekti.¹²⁵

Öte yandan Ivar Kreuger, uzun süren pazarlıklardan sonra SOGALFOR'un çoğunluk hisselerini Ekim 1926'da satın almayı başarmıştı. Böylece

122 Maliye Vekili Hasan Bey'in verdiği rakama göre, şirketin Hükümet'e 1925 yılında 1,355,000 TL ödemiş olması gerekmektedir. Ancak, 1925 yılı kesin hesaplarına baktığımızda şirketin Hükümet'e 1,076,598 TL'si yıllık taksit, 130,000 TL'si de fazla satış hasılatı olmak üzere toplam 1,206,598 TL ödediğini görüyoruz. ("21 Nisan 1930 Tarih ve 1592 Sayılı 1341-1925 Mali Senesi Hesabı Kat'i Kanunu", *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt:11, Ankara 1930, 320.) Buna göre, şirketin 26,650 sandık civarında bir satış yaptığı ve Maliye Vekili'nin ifade ettiği performansı gösterdiği anlaşılırsa da, Hükümet'e ödediği tutar Hasan Bey'i teyid eder gözükmemektedir.

123 "22 Mayıs 1926 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:3, Cilt:25, 401. Encümenin kibrit inhisarı için yaptığı gelir tahmini Meclis tarafından aynen kabul edilecektir (*Düstur*, III. Tertip, Cilt: 7, Ankara 1944, 1148). Beklenen gelir 31,410 sandık kibrit satışı gerçekleşeceğini öngörmektedir.

124 Wikander, *Kreuger's*, 52. 1926 yılında tamamı Belçika'dan olmak üzere 1,375,614 kg ve 757,410 TL değerinde kibrit ithalatı yapılmıştır. Bkz. *T.C. Maliye Vekaleti Gümrükler Umum Müdürlüğü İstatistik ve Tetkik Müdürlüğü, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1926 Kısım 2*, Ankara 1929, 151. Ancak, tahsil edilebilen kibrit inhisarı geliri 1,649,165 TL ile Hasan Bey'in ümit ettiği miktarın çok altında kalmıştır ("30 Mayıs 1933 Tarih ve 2242 Sayılı 1926 Mali Senesi Hesabı Kat'i Kanunu", *Düstur*, III. Tertip Cilt: 14, Ankara 1933, 1199). Satış hedefi tutturulmadığı gibi, inhisar sözleşmesinde belirtilen yıllık taksit de tam olarak ödenememekteydi.

125 TCA, Karamame No: 4232, Dosya:122-17, Fon: 30.18, Yer No: 21.64.16.

Swedish Match Türkiye kibrit tekeli üzerinde etkide bulunabilecek bir konuma gelmiş, ancak Türk Hükûmeti'nin inhisarın işletilmesi konusunda Belçikalı şirkete karşı duyduğu güvensizlikten dolayı satış işlemi kamuoyundan gizli tutulmuştu.¹²⁶ İnhisar sözleşmesine göre, kibrit fabrikasının Aralık 1927'de faaliyete geçmesi ve kibrit ithalatının sonra ermesi gerekiyordu. Ancak, Sinop'ta kurulacak fabrika için inşaatla geçilmesi 1927 yılı başlarını bulmuştu.¹²⁷ İnşaatın gerçekleştirilmesi için şirketin sermayesi 600,000 TL'den 1,200,000 TL'ye çıkarılmıştı.¹²⁸ Fabrika inşaatı sürerken Hükümet de kibrit tüketiminin azalmasına sebep olan, dolayısı ile de inhisar gelirini sekteye uğratan çakmak kullanımını önlemek amacıyla Şubat 1927'de Meclis'e bir kanun teklifi sundu. Hükümet'e göre çakmaktan alınan istihlak vergisi kayda değer bir gelir kaynağı olmadığı gibi kibrit satış hasılatının düşmesine sebep oluyordu.¹²⁹ Hükümet Bulgaristan'da olduğu gibi çakmakların imâl, ithal ve satışının yasaklanmasını teklif ediyordu. Tasarıyı inceleyen Maliye Encümeni, teklifin inhisar şirketine haksız menfaat sağlayacak bir nitelik arz etmemesi ve şirketle müzâkereye oturduğu takdirde bir koz olarak kullanması için çakmak ithalatını Maliye Vekâleti'nin yetkisine bıraktı. Encümen ayrıca, kanunun Sinop fabrikasının üretime başlayacağı 1 Ocak 1928'den sonra

- 126 Wikander, *Kreuger's*, 53. Wikander'e göre SOGALFOR'un satın alınmasındaki en önemli etken Kreuger'in Belçika'daki bağımsız kibrit üretimini kısıtlamak için Belçika Hükûmeti'nin piyasaya müdahale etmesini sağlamak niyetidir. Swedish Match ve UNAL işbirliği ile 1920'lerin başında sağlanan konsolidasyon, Belçika Fransı'nın değerinin düşmesiyle beraber cazip hale gelen ihracata yönelik bağımsız bir kibrit sanayiinin gelişmesiyle çözülmeye yüz tutacaktı. 1925 yılı itibarı ile sayıları 13'ü bulacak olan bağımsız üreticilerin yarattığı rekabet, Swedish Match firmasının ihraç piyasaları için tehdit oluşturmaya başlamıştı. Bkz. Wikander, "Ivar Kreuger's contribution...", 71.
- 127 Fabrikanın Sinop'ta kurulması sebebiyle Sinop halkının Bakanlar Kurulu'na gönderdikleri teşekkür telgrafı için bkz. TCA, 18.10.1926, Dosya:1848, Fon: 30.10, Yer No: 171.187.8.
- 128 Ökçün, *Yabancı Sermaye*, 51-52. Şirketin 30 Nisan 1927 tarihinde gerçekleştirilen genel kurulunda temsil edilen hisselerin %50.57'si yabancılara aittir. Şirkete iştirak eden tüzel kişiler hisselerin %70'inden fazlasına sahiptir: SOGALFOR (%36.57), 1926 yılında iştirak eden Türkiye İş Bankası (%23.12), Ziraat Bankası (%10.09), İtibar-ı Millî Bankası (%4.29). 21 Haziran 1927'de İtibar-ı Millî Bankası ile birleşmesiyle beraber Türkiye İş Bankası'nın iştirak payı % 27.32'ye yükselmiş olacaktır. İki bankanın birleşmesi konusunda bkz. Uygur Kocabaşoğlu vd., *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul 2001, 112-117.
- 129 "Kibrit yerine kullanılan ve alev hasil eden çakmakların imal ve istimallerinin memnuiyeti hakkında (1/1071) numaralı Kanun layihası ve Maliye ve Bütçe encümenleri mazbataları", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, Ankara, T.B.M.M. Matbaası tarihsiz, 591.

yürürlüğe girmesinde iktisadî bir fayda görüyordu. Tasarıya son şekli Bütçe Encümeni'nde verilmiş ve kibrit yerine kullanılan ve alev çıkaran benzinli ve benzensiz çakmakların da devlet inhisarına alınması karara bağlanmıştı. Hükûmet inhisarı doğrudan doğruya işletebilecek veya devredebilecekti. Ancak, kanun tasarısı 23 Haziran 1927 tarihinde Meclis'te görüşülmeye başlandığında mebûsların şiddetli tepkisiyle karşılaştı.¹³⁰ Antalya Mebûsu

130 "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 595. Kanun tasarısının şirkete karşı Hükûmet'in iyi niyetinin bir göstergesi olarak Meclis'e sunulduğu ve mebûsların bu tasarı vasıtası ile şirkete karşı olan tepkilerini sergileme vasıtası buldukları konusunda İlkin'in yorumlarına katılmıyoruz (İlkin, 401). Hükûmet yıldan yıla artmakta olan çakmak ithalatına karşı vergi matrahını korumaya çalışmaktadır. Çakmaktan alınacak istihlâk vergisi Lozan Ticaret Antlaşması'nın ekindeki cedvelde adet başına 25 kuruş olarak belirlenmişti (*Düstur*, III. Tertip, Cilt:5, 79.) Buna göre kesin hesap kanunlarında belirtilen tahsil edilmiş çakmak istihlâk vergisi tutarlarından çakmak ithalatının miktarı konusunda kesine yakın bir fikre sahip olabiliriz. İnhisar şirketinin ilk faaliyet yılında 12,666 TL ve 50,664 adet olarak gerçekleşen çakmak ithalatı ("21 Nisan 1930 Tarih ve 1592 Sayılı 1341-1925 Mali Senesi Hesabı Kat'i Kanunu", *Düstur*, III. Tertip, Cilt:11, 323), 1926 yılında 31,263 TL ve 125,052 adede ("30 Mayıs 1933 Tarih ve 2242 Sayılı 1926 Mali Senesi Hesabı Kat'i Kanunu", *Düstur*, III. Tertip Cilt: 14, 1199), 1927 yılında ise 73,130 TL ve 292,520 adede ("8 Haziran 1933 Tarih ve 2277 Sayılı 1927 Senesi Hesabı Kat'i Kanunu", *Düstur*, III. Tertip Cilt: 14, 1373) yükselecektir. Sözkonusu yıllar için Hükûmet'in çakmak istihlâk vergisinden beklediği gelir tutarı sırasıyla, 5000, 6000 ve 25,000 TL idi. Kibrit hâsılatının düşmesi, şiddetle arzulan ve yakın bir zamanda faaliyete geçeceği beklenen kibrit fabrikasının verimli çalışması için de bir tehdit arz etmekteydi. Halk Fırkası İstanbul İdare Meclisi Üyesi Yusuf Bey'in artan çakmak kullanımının kibrit sanayiini zor durumda bıraktığı konusunda gönderdiği 29 Haziran 1927 tarihli telgraf için bkz. TCA, Dosya:2135, Fon: 30.10, Yer No: 182.259.5. Hükûmet'in 1927 yılında kibrit inhisarından tahsil edebileceği gelir 1,296,585 TL ile 1926'nın da çok altında gerçekleşecektir ("8 Haziran 1933 Tarih ve 2277 Sayılı 1927 Senesi Hesabı Kat'i Kanunu", *Düstur*, III. Tertip Cilt: 14, 1373). İnhisar şirketinin, sermayesinin neredeyse yarısı Türk uyruklu gerçek (Mehmet Emin Bey, İsmet Paşa, Mahmut Celal Bey, Yunus Nadi Bey, Cemal Hüsnü (Taray) Bey, Cevdet Bey, Alaeddinzâde Edhem Bey) ve tüzel kişiler (T. İş Bankası, T. Ziraat Bankası, İtibar-ı Millî Bankası, Hazîne-i Celfile) tarafından iştirak edilen millî bir şirket olduğunu düşündüğümüzde, mebûsların gösterdikleri sert tepkilerin şirketten çok 1923 sonrasında uygulamaya konulan inhisarcı iktisadî siyasete yönelik olduğunu düşünüyoruz. 1923 sonrasında inhisar altına alınan diğer mal grupları başta tütün olmak üzere, kibrit, alkollü içecekler, tuz, barut ve patlayıcı maddeler, revolver ve av fişekleri, şeker, petrol ve gazdır. Buz üretimi gibi bazı mal grupları da belediyelerin inhisarına bırakılmıştır. ABD. Büyükelçiliği tarafından hazırlanan 13-26 Mart 1927 tarihlerini kapsayan haftalık basın özetlerinde İstanbul Belediyesi'nin şehirde dans salonu açmak ve işletmek inhisarını talep etmek üzere Hükûmet'e başvurduğu belirtilmektedir (Unites States National Archives (US NA) Microfilm Series (M) 353, Review of the Turkish Press For The Period March 13-26, 1927).

Rasih (Kaplan) Bey Meclis'e artık inhisar teklif edilmemesini talep ederken, kibrit şirketinin ülkenin her tarafına mal sevk ederek görevini yapması durumunda gelirin de artacağını vurguladı. Söz konusu teklifin kabul edilmesi durumunda bunun sözleşmesinde olmayan bir hakkın şirkete verilmesi demek olacağını ifade eden Rasih Bey, tasarının tümünün reddini teklif etti.¹³¹ Tasarıyı savunan Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey ise çakmak inhisarının şirkete verilmesinin sözkonusu olmadığını, kibrit fabrikası yakında üretime geçeceğinden Hükümet'in tüketimi kibrit lehine arttıracak bir düzenleme yaparak gelirini arttırmayı hedeflediğini belirtti.¹³² Cevâben söz alan Rasih Bey, kabul edilen inhisarlar içinde en zararlısının kibrit olduğunu, bandrolle alınmış olduğu takdirde hem devletin hem de memleketin daha çok kazançlı çıkmış olabileceğini belirtti ve yeniden tasarının tümünün reddini talep etti.¹³³ Aydın Mebûsları Hasan Tahsin (San) ve Dr. Mazhar (Germen) Beyler tütünün, gazın, tuzun, kibritin inhisar altına alınıp çakmağın alınmamasının tüketiciler açısından eşitsizlik doğurduğu gerekçesiyle tasarıyı savundular.¹³⁴ Denizli Mebûsu Mazhar Müfit (Kansu) Bey de, inhisardan önce satılan kibritin inhisardan sonra satılan kibritten fazla olduğunu, teklif edilen tasarının uygulanması zor hükümler taşıdığını, hiç kimsenin önceden aldığı bir çakmak için gidip yeniden vergi vermesinin sözkonusu olamayacağını söyledi. Mazhar Müfit Bey'e göre, bir taraftan Başvekil'in kaçakçılığın sene içerisinde önüne geçileceği açıklamasına uygun olarak kanun teklifleri hazırlanırken, diğer taraftan Hazine'ye gelir getirmeyecek bir eşya üzerinde inhisar tesis ederek halkı kaçakçılığa sevk etmek yanlış olacaktır.¹³⁵ Gümüşhane Mebûsu Hasan

131 "Saniyen bu kelimenin (*inhisar*) biraz bu Meclis'ten uzaklaşmasını çok rica ederim. Artık inhisar istemeyiz. Efendiler, memlekette halka biraz iş kalmalıdır. İşsizlik, ticaretsizlik bizi öyle bir vaziye getirir ki Allah korusun sonra biz kendimizi düzeltemeyiz", "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 595.

132 "Fabrika yapılmıştır. Sinop'ta bulunanlar fabrikanın ne suretle yapıldığını görmüşlerdir. Fabrika mukavele mucibince Kanunusaniden itibaren açılacaktır. Kendi yerli kibritimizi yapacağız. Asıl bu kanunun sevkinden maksat demin arzettiğim gibi kibrit satışının yirmibeşbin sandıktan yukarıya çıkarılmasını temin etmektir. Yirmibeşbin sandıktan yukarı çıkarsa devletin de istifadesi artacaktır.", "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 595.

133 "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 596.

134 "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 596-598.

135 "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 599.

Fehmi Bey de, bu tasarı kabul edildiği takdirde Hükümet'in alevi tamamen tekel altına almış olacağını ifade etti.¹³⁶ Görüşme sonrasında, kanun tasarısının yeniden incelenmek üzere encümenlere iadesi dahi kabul edilmeyerek tümü reddedildi.¹³⁷

Meclis'te yapılan konuşmalar ve özellikle Maliye Vekili'nin açıklamalarından Hükümet'in Sinop'ta inşa edilen kibrit fabrikasının sözleşmede belirtilen süresi içinde üretime başlayacağı konusunda kuvvetli bir inanç taşıdığı anlaşılmaktadır. Aynı iyimser hava basında da sürmekte, hatta yılbaşına kalmadan Eylül ayı içerisinde üretime geçileceği konusunda haberler yayınlanmaktadır.¹³⁸ Yıl sonuna doğru bu iyimser hava yerini inşaatın hatalı ve yavaş ilerlemekte olduğu yolunda havadislere bırakacaktır. Hükümet, SOGALFOR'u protesto edecek ve sözleşmeyi ihlâl etmekle suçlayacaktır. Türkiye'deki gelişmeler SOGALFOR'un gizli sahibi Swedish Match için de hiç iç açıcı değildir. Çakmakların inhisar altına alınmaması kibrit satışlarını olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Gerginlik kibrit şirketine de yansıtacak, Swedish Match firması Türkiye pazarına giremediği gibi 1927 sonunda Rusya'dan da ithalat yapılmaya başlanarak Belçika'daki ana fabrikanın tekel konumu da kırılabacaktır.¹³⁹

Devlet Tekeli Devlete Dönüyor

1928 yılının Nisan ayında SOGALFOR'un Türkiye Kibrit İnhisarı TAŞ'deki hisseleri daha sonra *The American Turkish Investment Corporation* (ATIC) adını alacak olan *The American European Match Corporation* tarafından satın alınacaktır. Satış işlemi ABD uyruklu bir firmanın Türkiye piyasasına girdiği izlenimini verse de şirket faaliyetine yeni başlamış olup

136 "Binaenaleyh bu kanunla...alev inhisarını ikmal etmiş oluyoruz.", "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 599.

137 "23 Haziran 1927 Tarihli İçtima", *TBMM ZC*, Devre:2, İçtima Senesi:4, Cilt:33, 600.

138 *Levant Trade Review*, cilt: 15, sayı: 6 (Haziran 1927), s.254.

139 Wikander, *Kreuger's*, 55-56.; 1927 yılında toplam 1,295,262 kg ve 694,418 TL olan ağaç kibriti ithalatının 1,031,572 kg ve 527,128 TL'lik kısmı Belçika'dan, 250,000 kg ve 159,500 TL'lik kısmı ise Rusya'dan yapılacaktır. (Japonya ve Mısır'dan yapılan 7790 TL'lik ithalatı toplamdan değil ama değerlendirmeden hariç tuttuk). Birim(kg) fiyat bakımından Rus kibritinin Belçika kibritinden %25 daha pahalı olması ilgi çekicidir, bkz. *T.C. Maliye Vekaleti Gümrükler Umum Müdürlüğü İstatistik ve Tetkik Müdürlüğü, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1927 Kısım 2*, Ankara 1929, 133.

hisselerinin tamamı yine ABD'de yerleşik International Match Corporation (IMCO) firmasına aitti. IMCO ise Ivar Kreuger'ın New York finans piyasasından faydalanmak üzere ABD'de kurmuş olduğu bir Kreuger&Toll-Swedish Match iştirakiydi.¹⁴⁰ Dolayısı ile kibrit şirketi hisselerinin satışı sahibinin değişmesi anlamına gelmiyordu; yalnızca hisse devrinin gerçekleşmesinden sonra inhisar işletmesi ile ilgili işler ABD'deki şirket üzerinden yürütülmeye başlanmıştı.¹⁴¹ 1928 yılının Nisan ayının sonuna doğru ABD'li ortağın temsilcisi Ernest A. Hoffman Ankara'ya geldi.¹⁴² Hükûmet ile ve inhisar şirketinin Türk ortaklarıyla temaslarda bulunan Hoffman onları, 200,000 TL'lik bir teminatla Sinop'taki fabrikanın kabul edilerek şirketin imtiyazının devâm etmesi yolunda ikna etmeye çalıştı. Fabrikanın inhisar sözleşmesinde belirtildiği gibi 1927 yılı sonunda faaliyete geçmemesi teknik olarak Hükûmet'in imtiyazı iptal etmesini gündeme getirmişti. Hoffman'a göre inhisar şirketinin başkanı Çester Emin Bey şirketteki yabancı sermayeden kurtulmak istiyor ve bu yüzden Sinop'taki fabrikayı, çalıştırılmamasına güvence olarak önerilen teminata rağmen kabul etmiyordu.¹⁴³ Kreuger'ın

-
- 140 1922 yılında Swedish Match hisselerinin Londra borsasında Higginson&Co. yatırım firmasının aracılığı ile başarıyla satılmasından sonra Kreuger, Boston merkezli yatırım bankacısı (*investment banker*) Lee, Higginson & Co. aracılığı ile dünyanın en likid finans piyasası New York borsasına adım atacaktır. 1922 yılının sonlarında Swedish Match iştiraki olarak kurulan *International Match Corporation* (IMCO) tarafından 22 Ekim 1923 tarihinde ihraç edilen tahviller, aynı gün arzedilen miktarın üzerinde bir taleple karşılaşacaktı. Bkz. Wallerstedt, "Ivar Kreuger's contribution...", 10.
- 141 Wikander, *Kreuger's*, 55.
- 142 Nisan ayı içinde İstanbul basınında inhisar şirketindeki Belçikalı gruba ait hisseleri satın alan İsveç-Amerikan şirketi hakkında haberler yayınlanmaya başlamıştır. (*Levant Trade Review*, Cilt: 16, Sayı: 3 Mart 1928, s.144.) Aynı kaynakta *The Economist* dergisinin 28 Nisan 1928 tarihli sayısından yapılan alıntıda belirtildiğine göre Swedish Match, IMCO aracılığı ile ABD kibrit üretiminin %75'ini kontrol etmektedir. İnhisar şirketinin yeni ortağı *American-European Match Corporation* (ATIC), yönetim hisseleri İsveç'te, halka açık hisseleri ise Amerika'da bulunan *International Match Corporation* (IMCO) iştirakidir. IMCO'yu tanıtan bir broşürde Hoffman şirketin idarî sekreteri olarak görünmektedir. Hoffman, Ankara'daki A.B.D. Büyükelçiliği yetkilisi ile yaptığı görüşmede firmasının dünya kibrit piyasasında söz sahibi olduğunu ifade ederken, Swedish Match firması adına konuştuğunu da ima etmiş olmaktadır. IMCO yöneticileri arasında Higginson ve Rockefeller gibi Amerika'nın önde gelen yatırım bankalarının yöneticilerinin isimleri göze çarpmaktadır. Bkz. US NA M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No: 281), İstanbul, 25 Nisan 1928.

başlangıçtaki amacı, işin içine yeni bir firma girdiği izlenimi yaratarak inhisar şirketinin durumunu kurtarmaya çalışmaktı, ancak Hükûmet yeni ortakların eskisiyle aynı olduğu şüphesiyle hareket etmiş ve bu stratejiyi boşa çıkarmıştı.¹⁴⁴ Gerçi, Kreuger de hâlihazırdaki imtiyaz sözleşmesinin şartlarından memnun değildi. Ankara'daki İsveç konsolosuna yazdığı mektupta kendileri için hiç de tatmin edici olmayan bir sözleşmeyle yola devâm etmek niyetinde olmadığını ifade edecekti.¹⁴⁵

Hükûmet, 2 Haziran 1928 tarihinde yükümlülüklerini yerine getirmediği için inhisar şirketinin sözleşmesini iptal ettiğini taraflara duyurdu.¹⁴⁶ Maliye Vekâleti Müsteşarı Ali Rıza Bey, feshedilene kadar şirkete kayyum olarak atandı. Sözleşmenin iptali Swedish Match için sürpriz olmamış, Türk pazarına yeniden başka şartlarla girebilmek için bir fırsat olarak değerlendirilmişti.¹⁴⁷ Hükûmet inhisarı kendi işletmeye başlamış ve kibrit alımlarını en düşük teklifi veren firmalara yönlendirmişti. Bu sayede Swedish Match firması da Türk pazarına kibrit sevketmeye başlamıştı. Temmuz ayında İsveç'ten ilk kibrit kargosunun gelmekte olduğu konusunda havâdisler basında yer alıyordu. Ancak, tedârikçi firmalar arasındaki rekabet kibrit fiyatlarının çok düşük seviyelere inmesine yol açmıştı.¹⁴⁸

Swedish Match ile Hükûmet arasında yeni bir inhisar sözleşmesi için pazarlıklar önceki şirketin imtiyazı feshedilir edilmez başladı. Eylül ayında

143 US NA M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No:281), İstanbul, 25 Nisan 1928. Gönderide ayrıca Hoffman tarafından Emin Bey'in Hükûmet'in gözünden düşmüş olduğunun ifade edildiği de belirtilmektedir.

144 Wikander, *Kreuger's*, 55.

145 Wikander, *Kreuger's*, 55.

146 Wikander, *Kreuger's*, 56; 31 Mayıs 1928 tarihli *Milliyet* gazetesinden Hükûmet'in aldığı kararı aktaran, *Levant Trade Review*, Cilt: 16, Sayı: 6 (Haziran 1928), s.226.

147 US NA M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No:384), İstanbul, 13 Temmuz 1928.

148 Wikander, *Kreuger's*, 57; 1928 yılında İsveç'ten 831,854 kg ve 294,936 TL, Rusya'dan 109,000 kg ve 71,500 TL, İsviçre'den 108,000 kg ve 39,585 TL, Belçika'dan 28,000 ve 9080 TL ve diğer ülkelerden de 1191 kg ve 2526 TL olmak üzere toplam 1,078,045 kg ve 417,627 TL'lik ağaç kibriti ithalatı yapılmıştır. (*T.C. Maliye Vekâleti Gümrükler Umum Müdürlüğü İstatistik ve Tetkik Müdürlüğü, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1928 Kısım 2*, Ankara 1930, 138. Kaynaktaki toplam değer 418,527 TL'dir.) İsveç, İsviçre ve Belçika'dan yapılan ithalatta birim (kg) fiyat 32 ile 36 kuruş arasında değişmektedir. Rus kibriti ise ortalama 65.5 kuruştan ithal edilmiştir. İnhisardan önce 1924 yılında ortalama kibrit ithalat birim (kg) fiyatı 50.1 kuruştur.

Kreuger, Maliye Vekaleti Müsteşarı Ali Rıza Bey'le Stockholm'de buluştu. Kreuger, Türkiye'de üretimden çok bir ithal ve satış tekeli ile ilgilendiğini ifade etse de, Türk tarafı bu şartlarda bir inhisar sözleşmesinin mümkün olmayacağını, başlarda zarar etse bile ülkede bir kibrit fabrikasının mutlaka kurulması gerektiğini belirtmişti.¹⁴⁹ Buna karşılık Kreuger inhisarın kontrolü kendisinde olduğu ve yapılacak fizibilitede kibrit üretimi kârlı çıktığı takdirde iç talebi karşılayabilecek bir fabrikayı düşünebileceğini vurguladı. Teklifi Maliye Vekili'ne ileteceklerini belirten Ali Rıza Bey bu sefer dış kredi konusunu gündeme getirdi. Kreuger inhisar sözleşmesi karşılığında Hükûmet'e 15 milyon ABD Doları'na kadar bir dış kredi temin edilebileceğinden bahsetti. Türk tarafının inhisar imtiyazı verilmeden bir dış kredi sözkonusu olup olmayacağı konusundaki ağız aramalarını ise kibar bir dille reddetti.¹⁵⁰

Burada Hükûmetl ile Swedish Match arasındaki pazarlıklarla ilgili gelişmelere ara verip dış kredi konusunun neden ön plana çıktığı hakkında bir açıklama yapmak gerekmektedir. 1928 yılına geldiğimizde Kreuger sokaktaki adam tarafından bile kibrit kralı olarak tanınacak kadar uluslararası bir şöhrete sahip olmuş durumdadır. Bu ünvanı şirketlerine ait üretim tesislerinin yanı sıra, çeşitli ülkelere verdiği dış krediler karşılığında sahip olduğu yasal kibrit tekelleri ile elde etmiştir diyebiliriz. IMCO (International Match Corporation) aracılığı ile New York piyasasından elde edilen fonlar Swedish Match'in

149 Wikander, *Kreuger's*, 57. Wikander'in kullandığı ifade şu şekildedir: "*The Turks replied that they would not even consider a monopoly under such conditions. The country had to have its own match industry, even if it might be unprofitable at the outset.*" Kurulması düşünülen sanayii kolunun devlete ait olacağı unutulmamalıdır. Yabancı bir firmanın temsilcisi ile yapılan görüşmede Hükûmet'in üst düzey bürokratları tarafından rahatlıkla ortaya koyulabilen bu yaklaşım yerleşik bir iktisadî siyasetin yansıması olsa gerektir. Bu iktisadî zihniyetin henüz 1929 dünya buhranı gerçekleşmeden filizlenmekte hatta belki de yerleşmiş olabileceği, 1930 sonrasında devletçilik adını verdiğimiz iktisadî dünya görüşünün 1929 buhranının zorlamasından çok zaten barındırılmakta olan iktisadî tahayyüllerin meşrûiyet kazanmasıyla uygulanmaya konmuş olabileceğini işaret etmesi bakımından kimileri için şaşırtıcı olabilir. İnhisarı bir vergi kaynağından tam olarak yararlanmak amacıyla ihdas ettiği şekilde gerekçeleyen Hükûmet inhisarı devredeceği şirketle yaptığı pazarlıklarda yıllık aidatın miktarı yerine, imtiyazlı firma tarafından kurulacak ve inhisar sözleşmesinin sonunda bilâbedel kendisine devredilecek olan fabrikayı olmazsa olmaz şart olarak ön plana sürebilmektedir.

150 Wikander, *Kreuger's*, 58. Wikander Kreuger'ı şu şekilde konuşturmuştur: "*...ces deux questions dépendent l'un de l'autre et que les conditions pour un emprunt peuvent être favorables pour la Turquie au fur et à mesure que la STAB (Swedish Match) peut obtenir un bon contrat pour l'exploitation du Monopole des allumettes.*"

dünya kibrit piyasasında rekabeti ortadan kaldıracı şekilde büyümesini desteklemiş, elde edilen tekel işletmeleri Kreuger'ın uluslararası şöhrete sahip itibarlı bir işadamı olarak prestijini arttırmıştı. Bu durum finans piyasasına Kreuger'ın aynı zamanda artan kredibilitesi olarak yansımıştır. Kreuger kendi kredibilitesini New York piyasasından borçlanacak kadar hiç kredibilitesi olmayan ya da borçlanabilse bile risk düzeyi yüksek olduğu için şişkin maliyetlerle borçlanabilen ülkelere, kanun ile tesis edip devredecekleri kibrit tekelleri karşılığında düşük faizli kredi temin etmekte kullanmaktadır. Maliye Vekâleti Müsteşarı Ali Rıza Bey, inhisar devredilmeden bir kredinin sözkonusu olup olmayacağını sorduğu zamana kadar Kreuger, Polonya, Yunanistan, Fransa, Ekvator, Macaristan, Latviya ve Yugoslavya'ya, Fransa hariç olmak üzere kibrit tekellerinin karşılığında toplam 142.5 milyon ABD Doları tutarında net dış kredi sağlamış vaziyeteydi.¹⁵¹ Türkiye'nin dış kredi arayışının temelinde ise 1925 yılından itibaren giderek bozulan bütçe dengeleri ve artan dış ticaret açığı ile mevsimlik dalgalanmaları küçük çaplı ama etkili ekonomik krizlere sebep olan Türk Lirası'nın değerini stabilize etmek maksadı ile kurulacak Merkez Bankası'nın dolaşımdaki kağıt paranın karşılığını (ankes) oluşturacak sermayesini temin etmek yatıyordu.¹⁵² Osmanlı borçlarının Türkiye'ye düşen kısmının kesinleştiği 1925 yılından itibaren, tahvil sahipleri ile yürütülen pazarlıklar ve çözümsüzlük üzerine bina edilen pazarlık stratejisi dış politikada herhangi bir kriz yaratmadı ise de, uluslararası finans piyasasında Türkiye'de 1927 yılının ortalarına kadar umursanmayacak olan kredibilite problemini gündeme getirmişti.

Malfî yıl başlarında denk bağlanan bütçeler, öngörülen gelir tahminlerinin gerçekleşmemesi sonucunda ancak ertesi yıllara ertelenen dalgalı borçlar ve devlet tarafından gerçekleştirilmekte olan yatırımların kısılması ile büyük açıklardan kurtulabilmişti. 1927 ortalarından itibaren demiryolu hatlarının yabancı firmalara ihâle edilmesi ile başlayan şimendifer siyasetindeki rota değişikliği de Türkiye'ye yabancı sermaye girişi anlamına gelmemekteydi. Demiryolu projeleri ve Merkez Bankası'nın finansmanı için dış kaynak ihti-

151 Türkiye ile Kreuger arasında, kibrit tekelinin devredilmesi karşılığında temin edilecek dış kredi ile ilgili antlaşmanın yapıldığı 1930 yılının sonunda bu rakam 340 milyon ABD Doları'na yükselecek ve Türkiye ile beraber Almanya, Litvanya, Bolivya ve Guatemala'da listeye dahil olacaktır. Bkz. Wallerstedt, *Kreuger's...*, 11.

152 Bu arayışlar için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1997 (2. Baskı).

yacının ancak Osmanlı borçlarının tahvil sahiplerinin lehine gerçekleşecek bir anlaşma ve bunun piyasalarda sağlayacağı güvenle karşılanabileceğinin bilincine varan Hükümet, 1923'ten bu yana Osmanlı borçları konusunda savunduğu tezleri rafa kaldırarak 1928 yılının yazında tahvil sahipleriyle anlaşma durumunda kalacaktır. Anlaşmanın imzalanması ile finans dünyasının kapılarının ardına kadar Türkiye için açılacağını düşünen iyimser yaklaşım Kreuger ile pazarlığa girişen Maliye Vekâleti bürokratlarına da anlaşıldığı kadarıyla sinmiş durumdadır. Dönemin yabancı ekonomi ve finans dergilerinde de ifade edildiği gibi Türkiye'nin bu güveni kazanabilmesi için taahhütlerini yerine getirmesi gerekmektedir. Ödemeler konusunda daha sonra gösterilecek tavır aslında tahvil sahipleriyle yapılan anlaşmanın kısa vadeli birtakım beklentilerle yapıldığını ortaya koymaktadır. 1929 sonundaki kambiyo krizi ve dünya buhranının etkileri bahane edilerek 6 aylık taksitler askıya alınacak ve ihtiyacı daha fazla duyulmaya başlayacak olan dış kaynak girişi için Kreuger'dan başka alternatif kalmayacaktır.

1928 yılının Aralık ayında Swedish Match, içinde yıllık aidat, yurtiçi üretim ve dış kredi olan bir tekel paketini Türk Hükümeti'ne sundu ancak teklif üzerinde pazarlıklar firmanın temsilcisi C. G. Lewenhaupt'un Mart 1929'da Ankara'ya gelmesiyle beraber hız kazandı.¹⁵³ Görüşmeler sırasında Maliye Vekili Şükrü (Saracoğlu) Bey fabrikanın 5 yıl içerisinde bütün yurtiçi tüketimi karşılayacak şekilde kurulması yolunda bir plan önerdi. Lewenhaupt bunun kabul edilemez bir şart olduğunu ileri sürerek görüşmeleri kesmeye karar verdi. Bunun üzerine Hükümet yürüttüğü pazarlıkların esası açısından tutarsızlık olarak nitelenebilecek bir karşı teklif yaparak 30,000,000 ABD Doları kredi karşılığında yurtiçi üretim şartı olmadan kibrit tekeli 60 yıllığına firmaya devredebileceğini bildirdi. Maliye Vekili Şükrü Bey kredi tutarının artırılması durumunda ithalata dayalı bir tekel anlaşması yapılabileceğini ifade ediyordu. Sıcak para girişine duyulan ihtiyaç o kadar fazlaydı ki, Maliye Vekili duruma göre bu miktarı 20,000,000 ABD Doları'na çekebileceklerini belirtiyordu. Kredi tutarının artması New York piyasasında bu miktarda Türk tahvilinin kabul görüp görmeyeceği konusunda başta Swedish Match'in yatırım bankacısı olan Lee, Higginson&Co. firmasına danışılmasını

153 Wikander, *Kreuger's...*, 59. Teklifin detayları şu şekildedir: 50 yıllık üretim ve ithalat tekeli karşılığında, yıllık 1,750,000 TL tekel aidatı, yurtiçi tüketimin üçte birini karşılayacak bir kibrit fabrikası, yüzde 90 emisyon ve yıllık yüzde 6 faiz üzerinden ihrac edilebilir nitelikte hazine bonoları karşılığında New York piyasasından temin edilecek 50 yıl vadeli 15 milyon ABD Doları dış kredi.

gerektiriyordu.¹⁵⁴ Lewenhaupt bu amaçla süre isteyince, Şükrü Bey Mayıs ayına kadar bir sonuç çıkmaması durumunda Hükûmet'in kibrit üretimine başlamak için Meclis'ten yetki isteyeceğini belirterek görüşmeleri sona erdirdi.¹⁵⁵

Şükrü Bey'in belirttiği gibi Hükûmet kibrit fabrikası kurmak için Mayıs 1929'da Meclis'ten yetki aldı.¹⁵⁶ Ancak, kibrit üretim makineleri satın almak üzere başvurduğu *Ahrens* firması Swedish Match kontrolünde olduğu için talepleri cevapsız kaldı.¹⁵⁷ Yeni kibrit tekeli ile ilgili müzâkereler durmuşken ve eski tekel şirketini satın alan yine Swedish Match'in kontrolündeki ABD şirketinin Türk mahkemelerinde devam etmekte olan haksız fesih ve iktisab davalarının da yaratmış olduğu gerginlikle Hükûmet Haziran ayında Meclis'ten yeni bir kibrit tekel yasası geçirdi.¹⁵⁸ Yeni kanun kibrit ve çakmak üzerinde devlet inhisarı tesis ederek, bunu Maliye Vekâleti'ne bağlı hükmî şahsiyete hâiz müdürlük halinde devletin inhisarlar sistemine entegre ediyordu.¹⁵⁹ Bu aynı zamanda inhisar işletmesinin özel hukuk alanından kamu işletmeciliğinin tâbi olduğu idare hukuku alanı içine alınması anlamına geliyordu. Bunu vurgulamak için de, 1924 yılında kibriti tekel altına alan bütçe kanunundan farklı olarak yeni yasa özel kanun çıkarılmadan tekel imtiyazının şirketlere devrini yasaklıyordu.¹⁶⁰

154 1928 yılında New York Borsası'nın hızlı bir yükselişe geçmesi fonların dışarıdan çok iç piyasaya yönelmesine sebep olacaktır. Federal Rezerv Bankası'nın kredi hacmini genişletmemesi faiz hadlerini yükseltecek, borçlanma maliyetlerini şişirecektir. Bkz. Barry Eichengreen&Jeffrey Sachs, "Exchange Rates and Economic Recovery in the 1930s", *The Journal of Economic History*, 5, 4 (Aralık 1985), 929.

155 Wikander, *Kreuger's...*, 60.

156 "16 Mayıs 1929 Tarih ve 1450 Sayılı kibrit fabrikası inşası için taahhüt icrasına mezuniyeti mutazammın kanun", *Düstur*, III. Tertip Cilt: 10, Ankara 1934, 1043. Kanun, kibrit fabrikası kurulması için 300,000 TL'ye kadar bir harcama yetkisi veriyordu.

157 Wikander, *Kreuger's...*, 60. Ahrens, (Çester) Emin Bey'in kibrit endüstrisini tetkik etmek üzere Belçika'ya yaptığı seyahat sırasında Türkiye'de kurulacak fabrika için sipariş vermek istediği firmadır.

158 "1 Haziran 1929 Tarih ve 1503 Sayılı Kibrit ve Çakmak İnhisarı Kanunu", *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 10, 1789.

159 "Madde 8- Bu kanun ile inhisar altına alınan maddelerin imal, ithal ve satım işleri hükmi şahsiyeti haiz ve Maliye Vekaletine merbut bir müdürlük vasıtasile idare olunur..."

160 "...ve kanunu mahsusa müstenit olmadıkça inhisarın fertlere ve şirketlere devri caiz değildir." İlkın, çakmağın kibritle beraber inhisar altına alınmasını tekelin yabancı girişimciler için daha çekici hale getirilmesi olarak yorumlamaktadır (İlkin, 403).

Birbirini takip eden bu iki düzenleme ile Hükümet yerli kibrit üretimini kamu iktisadî teşebbüsü olarak gerçekleştirmek kararını uygulamaya geçirmiş görünmektedir. Ancak, teknoloji transferi konusunda dünya kibrit piyasası ile beraber kibrit üretim hattı imal eden firmaları da kontrol eden Swedish Match engeli ile karşılaşması üzerine çözümü Sinop'ta kurulacak olan fabrika için ülkeye getirilmiş olan makine ve ekipmana el koyarak bulmaya çalıştı. Yeni tekel yasanının 4. ve 5. maddeleri, kibrit ve çakmak taşı yapmak için kullanılan her türlü makine, alet ve edevatın ithal, imal, nakil, alım ve satımını yasaklıyordu. Bu tip makine ve ekipmanı ellerinde bulunduranlar ve inhisar kanununun yayınlanmasından önce sipariş verenler bir ay içinde bu makine ve ekipmanın cinsi, çeşidi, miktarı ve maliyet fiyatı hakkında bölgelerindeki mal memurlarına bilgi vermekle sorumlu tutuluyorlardı.¹⁶¹ Bu makine ve ekipman, sahiplerinin başvurusu durumunda İnhisar İdaresi tarafından satın alınacak, satış fiyatında anlaşılmadığı takdirde bir üyesi ticaret odaları, bulunmadığı yerlerde belediyelerce atanacak, diğer üyesi de makine ve ekipmanın sahibi tarafından belirlenecek ve bölgenin en büyük mal memurunun başkanlığında olacak bir komisyon tarafından kıymet takdir edilecekti. Bu fiyat üzerinden de makinelerini devretmek istemeyenler bunları bir ay içerisinde yurtdışına çıkarmak mecburiyetinde bırakılıyorlardı. Bir ay içinde satılmayan veya yurtdışına çıkarılmayan makina ve ekipman komisyonun takdir ettiği kıymet üzerinde inhisar idaresine devredilecekti.¹⁶² Ülkede elinde kibrit üretim hattı bulunan tek kişi veya kurum, çoğunluk hissesi Swedish Match'ın kontrolündeki firmalar tarafından satın alınan, imtiyazı feshedilmiş eski kibrit İnhisar şirketi idi. Dolayısı ile yasanın 4. ve 5. maddelerini

161 "Madde 4- Çakmak taşı ve kibrit yapmağa mahsus her nevi makine, alat ve edevatın ithali, imali, nakli ve alım satımı memnudur. Bu kanunun neşri tarihinde Türkiye'de bulunan ve bu tarihten evvel ecnebi memleketlere ismarlandığı kanaat verici evrak ve vesikalarla isbat olunan bu gibi makine, alat ve edevatın sahipleri bir ay içinde bunların cins, nevi ve miktarını ve maliyet fiyatını bir beyanname ile mıntıkaları mal memurluklarına bildirmekle mükelleftir."

162 "Madde 5- Yukarıki maddede yazılı makine, alat ve edevat sahiplerinin müracaatı üzerine İnhisar İdaresince satın alınır. Fiatta uyuşulmadığı takdirde mahallin en büyük mal memurunun riyaseti altında ticaret odalarınca ve bulunmayan yerlerde belediyelerce intihab olunacak bir aza ile mal sahibinin intihab edeceği diğer bir azadan mürekkep bir komisyon tarafından fiyat takdir olunur. Makine, alat ve edevatını bu suretle satmak istemeyenler, bu kanunun neşri tarihinden itibaren bir ay zarfında ihraca mecburdurlar. Bu müddet zarfından ihraç etmeyen veya satmak için kıymetleri gösterir vesikalarla müracaat etmeyenlerin bu makine, alat ve edevatları, yukarıda yazılı komisyon tarafından takdir olunacak bedel mukabilinde alınıp İnhisar İdaresine devrolunur."

Hükümet'in Türk mahkemelerinde devam eden davaların sonucunu beklemeden yerel kibrit üretimi için gerekli olan ve Swedish Match tarafından sekteye uğratılmış olan teknoloji transferine acil bir çözüm getirme gayreti olarak yorumlayabiliriz. Nitekim, Sinop'ta faaliyete geçememiş olan fabrikadaki makina ve ekipmanı yasada belirtilen süre içinde yurt dışına çıkarmak üzere gemi ve personel kiralayan şirket Sinop'ta ki yerel görevliler tarafından engellenmeye çalışılacak, bütün evrakları tamam olmasına rağmen söküm ve taşıma yapacak olan personelin karaya çıkmasında güçlük gösterilecektir.¹⁶³ Ancak, şirket yöneticilerinin, adil bir muameleye maruz kalmamaları durumunda bunun uluslararası finans çevrelerinde Türkiye'nin kredibilitesini kötü yönde etkileyebileceği yolundaki uyarıları üzerine, Hükümet uzlaşma yolunu seçecek ve 1929 güzünde pazarlıklar yeniden başlayacaktır. Bu sefer görüşmeler İsveç'teki merkez yerine inhisar şirketindeki Belçika hisselerini satın alan ATIC'i kontrol eden IMCO yetkilisi Ernest Hoffman tarafından yürütülecektir. Amerikan Büyükelçiliği görevlisinin, şirketlerine karşı bu kadar kötü niyetle hareket etmekte olan bir Hükümetle hâlâ neden pazarlığa devam ettikleri sorusu üzerine Hoffman şirketinin bağlı olduğu grubun (Swedish Match kastediliyor) Türkiye'deki faaliyetlerinin Rus kibrit endüstrisi ile giriştiği uluslararası mücadelenin bir safhası olduğunu ve uzun vadede satış potansiyeli artabilecek Rus kibritlerini bu bölgeden uzak tutabilmek için Türk tekeli anlaşmasında para kaybetmeye hazır olduklarını belirtecektir.¹⁶⁴

Hükümet tarafından işletilen tekelin en büyük tedârikçisi olmasına rağmen Swedish Match Rus kibritlerinin yarattığı rekabet dolayısı ile Türkiye'ye yaptığı satışlarda her yıl artan zararlara katlanmak durumunda kalmaktaydı.¹⁶⁵ Yalnız Ortadoğu'ya değil Kreuger'ın kontrolü altındaki

163 IMCO temsilcisi Ernest Hofmann'ın anlattıklarından aktaran US NA, M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No:892), İstanbul 14 Aralık 1929.

164 US NA M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No:892), İstanbul 14 Aralık 1929.

165 Şirket, Türk pazarını Rus kibritlerine kaptırmamak için dumpingli fiyatlarla mal sevketmek zorunda kaldığı için 1928-1930 arasındaki Türkiye satışlarından 390,000 ABD Doları zarar etmiştir. (Wikander, *Kreuger's*, 63.) 1928 yılında ortalama 35.5 kuruş birim (kg) fiyattan ithal edilen İsveç kibriti, 1929 yılında 29.9 kuruştan ithal edilecektir (456,121 TL tutarında 1,526,909 kg kibrit). Rus kibriti ise bir önceki yılın fiyat seviyesinin neredeyse dörtte birine gerileyecektir. 1928 yılındaki 65.6 kuruş olan ortalama fiyat 1929 yılında 17.2 kuruş olarak gerçekleşecektir (49,465 TL tutarında 288,363 kg kibrit) (T.C. Maliye Vekaleti Gümrükler Umum Müdürlüğü İstatistik ve Tetkik Müdürlüğü, *Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl*

bütün pazarlara girmeye başlayan Rus kibritleri Amerika Birleşik Devletleri'ne ithal edilmeye başlandığı 1928 yılında 404,800 kutuluk hiç de küçümsenemeyecek bir satış rakamına ulaşmıştı. Ertesi yıl bu rakam bir milyon geçecekti.¹⁶⁶ Kreuger 1920'lerin başında Bolşevik Rusya'yı enterne etmeye çalışan *cordon sanitaire* politikasının bir benzerini Rus kibritleri için de uygulamaya çalışıyor, Rusya'nın kibrit ihracatını geliştirebileceği bütün pazarları tekel antlaşmaları ile kontrol altına almak üzerine bir stratejiye oynuyordu.¹⁶⁷ Türk Hükûmeti'nin ne pahasına olursa olsun yerel kibrit üretimini gerçekleştirme düşüncesini de gözönüne alarak pazarlıkları baştan tehlikeye atmamak için iki yıl içinde iç tüketimi karşılayacak bir fabrikanın inşası bütün teklif alternatiflerine dahil edilmişti. 1929 yılının Kasım ayının sonuna gelindiğinde Hoffman Türk Hükûmeti'ne değişik tutarlardaki yıllık aidat ve kredi kombinezonlarından oluşan altı değişik teklif sunmuştu. Kredi tutarı düştükçe yıllık aidat miktarı artıyordu.¹⁶⁸ Kredi tutarında çıkılan en yüksek rakam 11 milyon ABD Doları olup, bu miktar yüzde 6 faizle ihraç edilecek hazine bonoları ile tedârik edilecekti. Ancak, 1929 yılının sonlarına doğru patlak veren kambiyo krizi, acil döviz girişi ihtiyacını doğurmuş; Hükûmet kredi tutarının 20 milyon ABD Doları'na çıkarılması durumunda üretim koşullundan vazgeçebileceğini belirtmişti.¹⁶⁹ Kreuger, Ekim ayında Wall Street'te yaşanan "Kara Çarşamba" sonrasında New York finans piyasasına çöken belirsizlik ortamında bu kadar büyük bir taahhüde girişmek istemiyordu. Fakat Hükûmet gerek piyasadaki paniği önlemek gerekse Türk parasının değerini stabilize etmek üzere kurulması planlanan Merkez Bankası'nın sermayesini karşılamak üzere kredinin 20 milyon ABD Doları olmasında ısrar

1929 Kısım 2, Ankara 1931, 180.). Bu rekabetin Hükûmet'in işletmekte olduğu kibrit tekeline yüksek kârlar bırakmakta olduğunu vurgulamak için Maliye Vekili Şükrü Bey inhisar pazarlıkları sırasında Hoffman'a bu şekilde giderse yakında kibriti bedavaya alabileceğini ifade edecektir (Wikander, *Kreuger's...*, 62).

166 Alexander Gerschenkron, "Soviet Policies versus International Cartels: Four Historical Case Studies", *Slavic Review* 33, 1 (March 1974), 73.

167 Gerschenkron'un adı geçen makalesi, Kreuger sonrası uluslararası kibrit piyasasında ABD pazarı için *Sovyet Mineralsilikat Export*, Swedish Match ve Japon Kibrit İhracatçıları Birliği arasında varılan kartel anlaşmasından bahsetmektedir.

168 Wikander, *Kreuger's*, 61.

169 Wikander, *Kreuger's*, 62. 1929 yılının sonlarına doğru başgösteren kambiyo krizinin gelişimi ile ilgili olarak bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2, Ankara, ODTÜ 1983.

ediyordu aksi takdirde görüşmelere devam etmeyecekti.¹⁷⁰ Bunun üzerine tuz tekelinin güvence olarak gösterilmesi karşılığında 9 milyon Dolarlık ikinci bir kredi paketi %7 faizle teklif edildi. Fakat Maliye Vekili Şükrü Bey döviz ihtiyacının tetiklediği malî kriz ortamında, sıcak para girişine acil ihtiyaç olduğu bir zaman olmasına rağmen bu teklifi reddetti.¹⁷¹ Hükûmet'in durumun nezâketine ve kredinin cazibesine rağmen teklifi reddetmesinin sebebi yeni kaynak alternatiflerinin gündeme gelmesiydi. Maliye Vekili Şükrü Bey'le *Banca Commerciale Italiana* İstanbul şubesinin müdürü Pomi Francesco arasında yapılan şifâhî görüşmelerin ardından adı geçen İtalyan bankası, karşılığında Türk Lirası tediye edilecek bir yıl vadeli 1 milyon Sterlin tutarındaki krediyi 8 Şubat tarihinde Hükûmet'in emrine vermişti.¹⁷² Şükrü Bey miktarın 4-5 milyon Sterlin'e yükseltilmesi talebinde bulunmuş, ancak İtalyan Bankası'ndan bu konuda bir cevap alamamıştı.¹⁷³ İlginç bir şekilde Swedish Match temsilcisi Hoffman da bu sırada İtalya'ya geçmiş durumdaydı.¹⁷⁴ Anlaşıldığı kadarı ile Kreuger Türk Hükûmeti ile yürütmekte olduğu inhisar antlaşması pazarlıklarının sonucunu etkileyeceğini düşündüğü İtalyan kredisinin artıp artmayacağı konusunda ilk elden bilgi sahibi olmak istiyordu.¹⁷⁵ Türk Hükûmeti'nin Almanya'da dahil olmak üzere çeşitli ülkelerden kaynak arayışları sonuçsuz kaldı. Berlin'deki Türk Büyükelçisi Kemalettin Sami (Gökçen) Paşa Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği şifreli telgrafta Alman Maliye Bakanı, Reichsbank direktörü ve Osmanlı borç tahville-

-
- 170 Hükûmet, Türk parasının değerini stabilize etmek için önce Osmanlı Bankası'na teklif götürmüştü; ancak, bu bankanın öne sürdüğü şartları uygun bulmamıştı (US NA M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No:995), İstanbul 30 Aralık 1929).
- 171 US NA, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 956), İstanbul, 6 Mart 1930; Wikander, *Kreuger's*, 62.
- 172 US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 945), İstanbul, 12 Şubat 1930; US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 974), İstanbul, 20 Mart 1930.
- 173 US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 945), İstanbul, 12 Şubat 1930.
- 174 US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 956), İstanbul, 6 Mart 1930.
- 175 İsveç'teki Amerikan Büyükelçiliği'nin ABD Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 7 Mart 1930 tarihli bir mesajda (No: 760) *Göteborgs Handels-Och Sjöfartstidning* gazetesinde yer alan bir habere gönderme yapılarak, malî bakımdan güç günler yaşayan Türkiye'ye İtalyan bankaları tarafından verilen kısa vadeli kredilerin bir çözüm olmayacağı ve Kreuger'ın kibritle tekeli karşılığında kredi vermek üzere girişimlerde bulunduğu belirtilmektedir.

rinin Almanya'daki temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde Türk Lirası'nın değerini stabilize etmek için 4 milyon Sterlinlik bir kredinin yeterli olacağını, eğer Young Planı kabul edildiği bir sırada talep edilmiş olsaydı Almanya'nın bu parayı verebileceğini belirtmektedir. Kemalettin Sami Paşa'ya göre bu kredi en iyi şartlarda kibrin inhisarı karşılığında İsveçliler'den alınabilirdi.¹⁷⁶ Kasım 1929'da Wall Street'te yaşanan büyük çöküşün ardından Amerikan piyasasından uzun vadeli kaynak akışı kesilen Almanya'nın da 1930 yılından sonra dış kredi bulabileceği tek kaynak Kreuger olacaktır.¹⁷⁷

Hoffman 25 Mayıs'ta Ankara'ya döndü ve aynı gün öğleden sonra hiç vakit kaybetmeden Maliye Vekili Şükrü Bey ile ikibuçuk saat görüştü.¹⁷⁸ 10 milyon ABD Doları olarak belirlenen kredi tutarı yüzde 6 faizli olacaktır. Hoffman kredinin piyasalarda işlem görebilir devlet tahvilleri karşılığında verilmesinde ısrar etmesine karşın Hükümet bonoyu (*promissory notes*) tercih etti.¹⁷⁹ Kredinin şartları üzerinde büyük oranda fikir birliğine varılmış olmasına rağmen kibrin inhisarının şartları üzerinde tam bir anlaşma sağlanamıyordu. İnhisarın eskisi gibi Türk ortaklı bir şirket yerine tamamen yabancı sermayeli bir şirket tarafından idare edilmesi ve bu şirketin 10 kişiye kadar

176 TCA, Dosya:17414, Fon: 30.10, Yer No: 166.153.4. Kemalettin Sami Paşa'nın edindiği intibalara göre Türkiye'nin malî vaziyeti ile ilgili olarak dünya basınındaki havadislerin kaynağı *Şark Siyaseti* dolayısı ile Fransa ve Osmanlı Bankası'dır. Havadislerden kastedilen Osmanlı borçlarının geri ödemelerinin askıya alınması konusunda Türk Hükümeti'nin tahvil sahiplerine başvuruda bulunacağı yolunda 1 Şubat tarihli *London Times* gazetesinde yayınlanan Türkiye kaynaklı haberin arkasından gelen spekülasyonlardır. Her ne kadar Kemalettin Sami Paşa'ya göre bu haberin arkasında Osmanlı Bankası olduğu yolundaki *şayia vakitsiz* olsa bile *bir gün bunun hudus edeceği* muhakkaktır. Amerikan Büyükelçisi Grew'un öğrendiği ve *confidential* bir mesajla Dışişleri Bakanı'na gönderdiği bilgiye göre moratoryum söylentileri hiç umulmadık bir kaynaktan *Times* gazetesinin Türkiye muhabirine sızdırılmıştır. Bkz. US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 968), İstanbul, 12 Mart 1930.

177 Harold James, *The German Slump, Politics and Economics 1924-1936*, Oxford 1987, 15, 71-73.

178 US NA, Charge d'Affaires a. i. Jefferson Patterson'dan Dışişleri Bakanı'na (No: 1039), İstanbul, 29 Mayıs 1930.

179 Hoffman'ın Türk bonolarını piyasaya arzetme niyeti geleceğe mütealliktir. Wall Street'te yaşanan çöküş sonrası New York finans piyasasının durumu bono arzına müsait olmadığı gibi, moratoryum ilân edileceği yolundaki söylentilerin ardından itfaların ertelenmesi konusunda tahvil sahipleriyle başlayan müzâkere süreci de hiç şüphesiz Türk bonolarının olası bir ihracının önündeki en önemli engellerdir. Hoffman durumların düzeleceğini ummaktadır. Bkz. US NA, Charge d'Affaires ad interim Jefferson Patterson'dan Dışişleri Bakanı'na (No: 1039), İstanbul, 29 Mayıs 1930.

yabancı personel istihdam etmesini Maliye Vekili kabul etmişti. Pazarlıklara 50 yıllık bir tekel hakkı talebiyle başlayan şirket bunu 30 yıla kadar düşürmüştü; ancak, Hükümet 25 yılı geçecek bir anlaşmaya sıcak bakmıyordu. Hoffman'a göre inhisar işletmesini devraldığından bu yana çok ucuz fiyatlarla kibrit temin etmekte olan Maliye Vekili böylesine kârlı bir tekeli çok uzun bir süre için devretmek istemiyordu.¹⁸⁰ Ayrıca Hoffman, Şükrü Bey'in fabrikanın iç bölgelere kurulması ve kurulacak fabrikanın hammadde ithal ve mamul madde ihraç etmemesi konusundaki ısrarının da üstesinden gelinebileceğini düşünüyordu.¹⁸¹ Yeni tekel antlaşmasının gerçekleşmesi an meselesiydi.

Üzerinde anlaşılan bir mukavele tasarısı 11 Haziran 1930 tarihinde TBMM'ye sunuldu.¹⁸² Tasarının tahkimle ilgili kısmı üzerinde değişiklikler talep eden Bütçe Encümeni bilhassa mukavelenin kibrit tekeli ile ilgili hükümleri üzerinde yalnızca Türk mahkemelerinin yetkili olmasını istiyordu. Hoffman'ın kabul etmesi üzerine mukavelenin yalnızca krediye ilişkin hükümlerinden doğacak olan anlaşmazlıkların halledilmesi için İsviçre Federal Mahkemesi tarafından atanacak bir başhakemin kararına başvurulacağını içerecek şekilde taslak yenilendi. İnhisar ile ilgili hükümler, doğacak anlaşmazlıklar Türk mahkemelerinde görüleceğinden dolayı Türkçe metin esas alınacak, kredi ile ilgili hükümlerde ise Fransızca metin esas alınacaktı. 14 Haziran 1930 tarihinde yeni Türkçe metin Hoffman ve Maliye Vekili Şükrü Bey tarafından imzalandı. Zaman kaybetmeden ertesi gün Meclis genel kuruluna sevk edilen mukavele, aynı gün üzerinde fazla tartışma olmadan ka-

180 Wikander, *Kreuger's*, 62.

181 Türkiye'de 1923 sonrası bilhassa Hükümet'in ekonomi yönetimine yansıyan iktisadî düşünce üzerinde yapılan çalışmalar baskın Türkiye iktisat tarihi dönemlendirmesinin birer uzantısından öteye gidememektedir. Yüzyıl sonundan itibaren Avrupa iktisadî düşüncesinde meydana gelen değişikliklerden büyük ölçüde etkilendiğini düşündüğümüz bu iktisadî yöneliş liberal olmadığı gibi, İttihad ve Terakki döneminin *Millî İktisad* politikasının bir devamı da değildir. Henüz devlet işletmeciliği ve planlı ekonomi gündeme gelmemişken fabrikanın otarşik bir yapılanmaya uygun olarak kurulması için Şükrü (Saraçoğlu) Bey'in öne sürdüğü şartlar gerçekten üzerinde düşünmeye değer durumdadır. Sanayi tesislerini şehirlere uzak bölgelere kurdurma amacını da güden benzer bir sanayileşme düşüncesi 30'ların köycülük akımında iyice kristalize olacaktır. Konu ile ilgili olarak bkz. M. Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 34, 4 (Ekim 1998), 67-91.

182 *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 11, Ankara 1930, 1911; US NA, Charge d'Affaires ad interim Jefferson Patterson'dan Dışişleri Bakanı'na (No: 1058), İstanbul, 17 Haziran 1930 tarihli gönderide bu tarih 9 Haziran 1930 olarak belirtilmektedir.

bul edildi.¹⁸³ 16 Haziran 1930 tarihinde ise Fransızca metin taraflar arasında imzalandı.¹⁸⁴ Hükümet'in kredi ile ilgili olarak istikraz yerine avans tabirini kullanmayı ve bu avansın karşılığında herhangi bir tahvil ihraç edilmediğini kamuoyuna yaptığı açıklamalarda belirtmeyi tercih etmesine rağmen iç ve dış piyasalara güven vermek amacıyla kanun metninde istikraz tabirini kullanmış olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.¹⁸⁵

Kibrit ve Çakmak Tekeli Anlaşması ve *Di Amerikan Türkîş Investment Korporasyon*

Anlaşma ile beraber Türkiye dahilinde kibrit ve alev çıkaran her türlü mekanizmalı çakmak ithali, ihracı ve satılması ile ilgili bütün tekel hakları 1 Temmuz 1930 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 25 yıllığına Delaware eyaletinde tescilli *The American-Turkish Investment Corporation* (ATIC) isimli şirkete devredilmiş olmaktadır.¹⁸⁶ Şirket bunun karşılığında mukavele- nin TBMM tarafından kabulünden sonraki iki sene içinde İstanbul vilâyeti sınırları içerisinde iç tüketimi karşılayacak kapasitede bir fabrikayı inşa etmeyi taahhüt ediyordu. Bu süre zarfında ve sonrasındaki acil durumlarda şirket kibrit ithalatını her türlü gümrük, rüsum ve oktruvadan muaf olarak gerçekleştirebilecekti.¹⁸⁷ Şirket inhisarın kendisine devri karşılığında Hükümet'e yıllık

183 "15 Haziran 1930 Tarih ve 1722 sayılı kibrit ve çakmak inhisarı işletmesinin devrine ve on milyon dolarlık istikraz aktine dair kanun", *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 11, 1911. Anlaşma eğer 15 Haziran 1930 tarihine kadar Meclis tarafından kanuniyet kazanmazsa, son maddesine göre hükümsüz kalıyordu. Maliye Vekili Şükrü Bey Meclis'te yaptığı konuşmada mukavele kabul edildiği takdirde alınacak kredinin birkaç gün önce kabul edilen bir kanunla kurulmuş olan Merkez Bankası'na kaynak olarak kullanılacağını duyuruyordu. Bkz. İlkin, 405.

184 US NA M353, Charge d'Affaires ad interim Jefferson Patterson'dan Dışişleri Bakanı'na, 16 Haziran 1930 tarihli telgraf.

185 US NA M353, Charge d'Affaires ad interim Jefferson Patterson'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1058), İstanbul, 17 Haziran 1930.

186 Adı geçen şirket Kreuger tarafından 1925 yılında *American-European Investment Corporation* adıyla SOGALFOR'un hisselerinin devredildiği *American-European Match Corporation* ile beraber kurulmuştur. Başlangıçta faal olmayan şirketin ismi, Türkiye ile yapılmaya başlanan inhisar anlaşması pazarlıklarında ön plana çıkartılmasıyla beraber yılının Nisan-Mayıs aylarında değiştirilecektir. Bkz. US NA, Amerikan Büyükelçiliği Ticari Ataşesi Julian E. Gillespie'nin kibrit tekeli ile ilgili olarak hazırladığı 10 Temmuz 1930 tarihli özel rapor.

187 Anlaşmanın 6. maddesi şirketin yurt çapındaki altı aylık genel tüketime yetecek derecede bir stok tutmasını mecbur tutuyordu. Bu süre kazalar için ise iki ay olarak belirlenmişti. Bu miktarları tutturabilmek amacıyla fabrika üretime geçtiği sırada dahi şirketin dokuz aylık tüketime yetecek bir kibrit ithalatını yapmasına izin

yüzde 6.5 faizli ve 25 yıl vadeli 10 milyon Amerikan Altın Doları tutarında bir kredi açıyordu. Kredinin başlangıç tarihi 1 Temmuz 1930 olacak ve geri ödemesi 1 Ocak 1931 tarihinden itibaren Ocak ve Temmuz başlarında tediye edilecek şekilde her biri 407,302.80 Amerikan Altın Doları tutarındaki 50 taksitle Lee, Higginson & Co. Firması'nın ofislerine yapılacaktı. Hükûmet taksitleri garanti etmek üzere şirketin emrine 50 adet senet düzenlemeyi kabul ediyordu. Son taksitin ödeneceği olan 1 Temmuz 1955 aynı zamanda inhisar süresinin bitimine denk gelmekteydi. Hükûmet üç ay önceden ihbar etmek şartı ile, herhangi bir taksitin vadesinde bakiye anaparayı da ödeme hakkına sahipti ancak kredinin erken itfası hiçbir şekilde inhisar süresine etki etmiyordu. İnhisar kredinin erken ödenip ödenmediğine bakılmaksızın 25 yıl süre ile şirket tarafından işletilecekti. Kredinin 500,000 Dolarlık kısmı mukavele imzalandıktan sonra bir New York bankasına yatırılacak, anlaşma tasdik edilir edilmez Hükûmet'e ödenecekti. Bakiyesi ise anlaşmanın TBMM tarafından kabul edilmesini takip eden 2 ay içinde verilmesi hükme bağlanmıştı.¹⁸⁸ Şirket 1 Ocak 1931 tarihinden başlayarak inhisar süresi boyunca yıllık 1,750,000 TL tutarındaki bir aidatı Ocak ve Temmuz aylarında iki eşit taksitte Hükûmet'e ödemeyi taahhüt ediyordu. Türkiye dahilindeki vasıtalı ve vasıtasız her türlü vergiden ve oktruvadan muafiyet karşılığı verilecek 50,000 TL ile yıllık aidat rakamı 1,800,000 TL'ye çıkmış oluyordu. Eğer şirketin yıllık satışları 25,000 sandığı (6,250,000,000 kibrit) geçerse, şirket Hükûmet'e fazladan satılan her sandık kibrit için 30 TL ödeyecekti. Yıllık aidat kredinin geri ödemesine kullanılmak üzere şirkete teslim ediliyor, ancak yeterli gelmediği takdirde Hükûmet noksan kısmı tamamlamayı üzerine alıyordu. Aynı şekilde 6 aylık aidat rakamı, 6 aylık bonoların miktarından fazla

verilmişti. Mekanizmalı çakmaklar ve aksamı ile fabrika faaliyete geçtikten sonra kibrit imalinde kullanılacak kibrit çöpleri ve kibrit çöpleri için odun, kibrit üretimi ile ilgili makina, aksam, alet ve edevat inhisar süresi boyunca gümrük resminden ve diğer ithalat mükellefiyetlerinden muaf olacaktı.

- 188 Türkiye'nin malî yapısını incelemek ve Türk Lirası'nın stabilizasyonu konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelen Fransız ekonomist Charles Rist'in Fransız Büyükelçisi Count de Chambrun'a aktardığına göre, Hükûmet kredi tutarından ilk etapta eline geçen 500,000 Dolarlık kısmı Türk Lirası'nın stabilizasyonunda kullanmış durumdadır. Rist, kredinin kalan kısmının kesinlikle Merkez Bankası'nın sermayesinde kullanılması gerektiğinin altını çizmektedir (US NA M1224/15, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1084), İstanbul, 16 Temmuz 1930). Rist'in ifadelerinden, 500,000 ABD Doları'nın, Türk Lirası'nın değerinin mevsimlik dalgalanmalarını kontrol etmek üzere oluşturulan Bankalar Konsorsiyomu'nun Maliye Vekâleti'nin de iştirak ettiği sermayesinde kullanılmış olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

gelirse aradaki fark Hükûmet'e ödenecekti. Şirket, 30 Haziran 1930 tarihi itibariyle Hükûmet'in elinde bulunan stokları, büyük kutulu kibritlerin sandığına 8 ABD Doları, küçük kutulu kibritlere 4.6 ABD Doları ve mekanizmalı çakmaklara da maliyet fiyatını ödeyerek devralmayı kabul ediyordu.¹⁸⁹ İnhisara tâbi olan malların kaçakçılığına karşı ise devlete ait inhisar maddeleri ve varidatı ile ilgili kanun hükümleri uygulanacaktı. Şirket içinde 50 kibrit çöpü bulunan standart emniyet kibritinin kutusunu 100 paradan tüketiciye sunacaktı.¹⁹⁰ 1934 senesinin sonundan önce olmamak kaydıyla her takvim yılının sonunda taraflardan biri satış fiyatının değişmesini talep edebilecekti. Eğer o takvim senesi içinde fabrikanın üretim maliyetleri, fabrikanın üretime başladıktan sonraki ilk onsekiz aylık faaliyet süresindeki ortalama üretim maliyetlerinin %10 üstünde veya altında gerçekleşmiş ise perâkende satış fiyatı da o nispette artacak ya da azaltılacaktı. Aynı şekilde antlaşmaya esas olan kambiyo paritesi 1 Türk Lirası=47 Cent olarak alınmış ve üç aylık devrelerle bu kambiyo paritesi ile fiili parite arasında yüzde 5'ten fazla bir fark meydana geldiği takdirde kibrit satış fiyatının şirket tarafından buna göre arttırılması ya da azaltılması karara bağlanmıştı. Şirketin Türkiye'deki fabrikadan yapacağı ihracata ise kârlı olması durumunda izin veriliyor, fatura fiyatı üzerinden de yüzde 10'luk bir payın Hükûmet'e ödenmesi şarta bağlanıyordu. İnhisar süresinin bitiminde fabrika bedelsiz olarak Hükûmet'e devredilecek, fabrikada mevcut hammadde ve mamul madde maliyet fiyatı üzerinden Hükûmet tarafından satın alınacaktı. Şirket fabrikayı çalışır durumda teslim etmeyi taahhüt ediyordu. Antlaşmaya ilâve edilen bir ibrânâme ile de, antlaşmanın TBMM tarafından tasdik edilmesi koşuluna bağlı olarak mukavelesi feshedilen inhisar şirketi tarafından Hükûmet'in aleyhine açılmış bulunan ve Ankara ve İstanbul Asliye Hukuk mahkemelerinde devâm etmekte olan davalardan feragat edildiği belirtiliyordu. Hükûmet de buna karşılık münfesih inhisar şirketine ait nezdinde bulunan teminatları değerlerinin yüzde 60'ı üzerinden şirkete satmayı kabul ediyordu.

Amerikan Büyükelçisi Joseph C. Grew'un ABD Dışişleri Bakanlığı'na anlaşma ilgili olarak gönderdiği bilgilere göre, Hükûmet ikinci bir 10,000,000

189 Yukarıda belirttiğimiz gibi 1925 yılında inhisar tesis edilirken benzer bir hükmün mebuslar tarafından tüccarın elindeki kibritlere uygulanması teklif edilmiş ancak dönemin Maliye Vekilleri Abdülhalik (Renda) ve Hasan (Saka) Beylerin direnişiyle karşılaşmıştır.

190 1924 yılındaki inhisar anlaşmasında da bir kutu kibritin perâkende satış fiyatı 100 Para yani 2.5 Kuruş olarak belirlenmişti.

Dolarlık kredi paketi konusunda görüşmeye istekli olduğunu imâ etmişti. Hoffman'a göre bu talebin resmileşmesi durumunda, Hükûmet daha yüksek bir faiz oranı ve fabrika inşaatından vazgeçmesi şartıyla karşı karşıya gelecekti. Anlaşıldığı kadarıyla Kreuger Türkiye'de yapılacak üretimin kârlı olmayacağı düşüncesiyle Türkiye piyasasında satılacak kibritleri şartları zorlayabildiği kadar yurt dışından yine kendine ait fabrikalardan temin etmeye çalışacaktı. Ancak, mevcut durumda Hükûmet'in acil bir nakit gereksinimi olmadığı için ikinci bir kredi dilimi için görüşme yapılmadı. Hatta, Maliye Vekili Şükrü Bey'de kredinin kalan 9.5 milyon Dolarlık kısmının ödenmesinin 1930 yılı sonuna sarkmasında bir sakınca görmüyordu. İkinci bir dilim için en erken sonbaharda bir görüşme yapılacağı düşüncesiyle Hoffman da Türkiye'den ayrılmıştı.¹⁹¹

1930 yılının sonuna geldiğimizde, ikinci bir kredi paketi için görüşmek bir yana ATIC, inhisar antlaşması ile taahhüt ettiği 10 milyon ABD Dolarlık kredinin tamamını ödemekte bile güçlük çekiyordu. 1929 borsa krizi sonrasında ABD finans kesiminde başlayan iflaslar bankaları kısa vadeli kredilerini geri çağırmaya zorlamış, bu da Kreuger grubunun 1920'li yılların başından bu yana hızlı büyümesini finanse ettiği ABD piyasasından yeni sermaye temin etmesini zorlaştırmaya başlamıştı. Grup kısa vadeli borçlanarak elde ettiği kaynakları inhisar anlaşmaları yaptığı ülkelere uzun vadeli borç olarak veriyordu. 1930 yılının sonuna kadar bu tip anlaşmalar karşılığında 340 milyon ABD Doları tutarında uzun vadeli kredi dağıtmıştı.¹⁹² Bu strateji uluslararası finans piyasalarında kriz olmayacağı ve vadesi gelen borçların uzatılabileceği ya da yenilenebileceği varsayımına dayanıyordu. 1930 yılının Kasım ayında Türkiye'yi ziyaret eden Amerikan Ticaret Bakan Yardımcısı Dr. Julius Klein ile yapılan görüşme sırasında konuya değinen Başvekil İsmet Paşa, Lee, Higginson & Company aracılığı ile temin edilen 10 milyon Dolarlık kredinin arkasından ikinci bir 10 milyon Dolar'ın daha geleceği sözü verilmesine rağmen, bunun malum "yabancı malî çevrelerin" müdahalesi ile gerçekleşmediğini ifade ediyordu.¹⁹³ Her ne kadar İsmet Paşa

191 US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1078), İstanbul, 11 Temmuz 1930.

192 Wallerstedt, *Kreuger's...*, 11.

193 US NA M1224, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 11628), İstanbul, 12 Kasım 1930. Grew, Dr. Klein'in Türkiye'de üst düzey yöneticiler tarafından alışılmadık bir ilgi ile karşılandığını yazmaktadır. Resmî ziyaretler ve resepsiyonlar yüzünden Avrupa ve Yakın Doğu turunun Türkiye ayağını uzatmak durumunda kalan Klein, Reiscumhur, Başvekil, Ticaret ve Nafia Vekilleri tarafından

ikinci kredi diliminin, Osmanlı borçlarının geri ödenmesinin askıya alınması sebebiyle Osmanlı tahvil sahiplerinin lobi faaliyetleri yüzünden alınmadığı konusunda bir inanca sahipse de, esas sorun Swedish Match grubunun yaşamakta olduğu nakit sıkıntısıydı. İlk kredi Lee, Higginson&Co. aracılığı ile alınmadığı gibi, Osmanlı tahvil sahiplerinin olumsuz lobi faaliyetinde bulunabileceği benzer bir durum moratoryum söylentileri dolayısı ile inhisar anlaşması ile ilgili müzâkereler yapıldığı sıralarda da mevcuttu.

1931 yılında Kreuger nakit akışında ciddi sorunlar yaşamaya başladı.¹⁹⁴ Haziran ayında bu sıkışıklığı aşmak için *LM Ericsson* telefon şirketindeki çoğunluk hisselerini ABD'li ITT'ye satmaya çalıştı; ancak, Ericsson'un malî yapısı ile ilgili olarak Kreuger'ın kendilerine yanlış bilgi verdiğini öğrenen ITT antlaşmayı iptal etti. Kreuger bu krizi İsveç Başbakanı Carl Gustaf Ekman'ın müdahalesi ile İsveç Merkez Bankası ve diğer büyük İsveç ticarî bankalarının açtığı yeni kredilerle atlatabildi. Yeni krediler grup hesaplarının incelemeye açılması karşılığında verilmişti. Benzer bir talep yatırım bankacısı Lee Higginson&Co. tarafından da gelmiş, Kreuger, grup şirketlerinin hesaplarının denetlenmesi ve defter tutma metotlarının düzeltilmesi konusundaki taleplere boyun eğmek durumunda kalmıştı. Bankaların malî denetim üzerinde durmalarının en önemli sebebi, şirketler grubunun malî yapısı ile ilgili sağlıklı bir verinin ortada bulunmamasıydı. Şirketlerin çoğu faaliyeti, varlıkları ve yükümlülükleri hakkında Kreuger'ın kendisi dışında kesin bir bilgiye sahip olan kimse yoktu. Bütün bu gelişmeler İsveç'te Swedish Match grubu hakkında söylentilerin dolaşmasına yetti. Kreuger'ın yaklaşık 485 milyon İsveç Kronu borçlanmış olduğu İsveç Merkez Bankası, *Skandinaviska Banken* ve *Svenska Handelsbanken* yöneticileri grubun malî yapısı ile ilgili bilgi almak için Ivar Kreuger ile görüşme ayarladılar. Paris'te gerçekleştirecek toplantı için New York'tan hareket etmeden önce Kreuger acil kaynak ihtiyacını karşılayabileceği arayışlar içindeydi. Bu amaçla ABD'nin ikinci büyük yatırım bankası grubu olan Kuhn, Loeb&Co. yöneticilerinden gelecek 5 yıl içinde ihtiyaç duyacağı 300 milyon Dolarlık finansmanın karşılanmasında

kabul edilecek, onuruna verilen yemeklerde kabinenin diğer üyeleri, mebûslar ve diğer resmî kuruluşların temsilcileri ile tanıştırlacaktır. Dr. Klein'ın ziyareti sırasında Başvekil İsmet Paşa'ya Amerikan piyasasından kredi temin edilmesi konusunda yaptığı tavsiyeler, 1931 yılında Maliye Vekili Şükrü (Saraçoğlu) Bey'in finans çevreleri ile temaslarda bulunmak üzere ABD'yi ziyaret etmesi ile sonuçlanacaktır.

194 Bu kısımdaki bilgiler aksi belirtilmedikçe Wallerstedt, a.g.m.'den derlenmiştir.

aracılık etmeleri için teklifte bulundu.¹⁹⁵ Kuhn, Loeb&Co. firması da grup şirketlerinin bağımsız denetimden geçme şartını öne sürünce, Kreuger 4 Mart 1932'de yanında iki üst düzey Lee, Higginson&Co. yöneticisi olduğu halde gemiyle Fransa'ya hareket etti. 11 Mart'ta Paris'te olan Kreuger, 12 Mart 1932'de kendi apartman dairesinde intihar etti. Kreuger'ın ölümü şirketler grubunun dağılması anlamına geldiği gibi, grup şirketlerine para yatırımları içinde yıkım anlamına geliyordu ve malî piyasalarda ikinci bir Kara Çarşamba etkisi yarattı. İsveç Hükûmeti 13 Mart tarihinde Kreuger şirketleri için moratoryum ilân etti.¹⁹⁶ Swedish Match'in ABD'deki iştiraki IMCO için iflas davası açıldı ve *Irving Trust Company*, New York Bölge mahkemesi tarafından şirketin yönetimine kayyum olarak atandı.¹⁹⁷

Kreuger intihar ettiği sırada Türkiye'deki fabrikası işletmeye açılalı altı ay oluyordu.¹⁹⁸ Türk Hükûmeti 1 Ocak 1931, 1 Temmuz 1931 ve 1 Ocak 1932 tarihlerinde vadesi gelen istikraz bonolarının geri ödemesini yapmış; ancak, 10 milyon Dolarlık kredinin ancak 8.5 milyon Dolarlık kısmını tahsil edebilmişti. ATIC'ın bu ödemeleri 1932 yılının Nisan, Mayıs ve Temmuz ay-

195 Lewis L. Strauss, *Men and Decisions*, New York 1962, 89-92. Strauss ve Kuhn, Loeb&Co. şirketinin ortaklarıdır. Strauss ve Kuhn, Loeb&Co. 1928 yılında İş Bankası'na sağlanacak 30 milyon Dolarlık bir kredi işinde dolaylı olarak yer almışlardır.

196 Wallerstedt, "Ivar Kreuger's contribution...", 11. Wallerstedt, İsveç Hükûmeti'nin Kreuger şirketlerine birşeyler olabileceği endişesiyle, kapsamı sınırlı bir moratoryum için Hükûmet'e yetki veren yasa taslağını Şubat ortasında Riksdag'a sunduğunu belirtmektedir.

197 US NA M1224, Irving Trust Company, A. Christensen'den Dışişleri Bakanlığı'na, 25 Nisan 1932.

198 İlkin, 405. İnhisar işletmesinin ATIC firmasına devredildiği 1930 yılında tamamı İsveç'ten olmak üzere (Toplam değerleri 537 TL olan Belçika ve ABD'den yapılan ithalatları ihmal ettik) 1,287,413 kg ve 320,009 TL değerinde kibrit ithal edilmiştir. Bir kg. kibritin ortalama ithalat (CIF) fiyatı 24.9 Kuruş'tur. Rekabet sayesinde Türkiye o kadar düşük fiyata kibrit tedârik edebilmektedir ki, aynı takvim yılında Mısır'a ortalama 32.2 kuruştan transit olarak ihracat (FOB) yapılmıştır. (*T.C. Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Kısım 2*, Ankara 1932, 198). Fabrikanın devreye girmesinden sonra kibrit ithalatı giderek düşecektir. 1931 yılında 1,039,451 kg. ve 615,235 TL olarak gerçekleşen kibrit ithalatı 1932 yılında 769,095 kg ve 400,100 TL seviyelerine inecektir (*T.C. Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Kısım 2*, Ankara 1933, 170). 1933 yılında kibrit ithalatı gerçekleşmezken, ithalat tutarı 1934 yılında 116,502 kg. 34,778 TL olacaktır (*Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Harici Ticaret Yıllık İstatistiği, Yıl 1933*, Ankara 1934, 555). 1935'ten sonra kibrit ithalatı yapılmayacaktır.

larında yapması kararlaştırılmıştı.¹⁹⁹ Kredinin kalan kısmının ödenmesi mümkün olmadığından Irving Trust Company ABD Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak, konu ile ilgili olarak hukukî işlem başlatılmaması için Türk Hükûmeti nezdinde girişimde bulunulmasını talep etti. Kayyum, kredinin bakiyesinin ödenmemesinden doğabilecek sonuçların, Kreuger şirketlerinin, çoğu ABD vatandaşı olan yatırımcılarına ait ve zorlukla tespit edilebilmekte olan aktiflerinden birine zarar vermesinden endişe duyuyordu.²⁰⁰ ABD Dışişleri Bakanlığı 17 Mayıs 1932 tarihinde gönderdiği telgrafla İstanbul'daki Büyükelçiliği'nden Irving Trust Company adına Türk Hükûmeti ile görüşmeleri yürütebilecek birini tavsiye etmesini talep etti. Büyükelçilik 19 Mayıs 1932 tarihli cevabî telgrafında Lewis Heck'i önerdiyse de, kayyum hâlen iflas sürecindeki IMCO şirketinde çalışmakta olan Ernest Hoffman'ı da Heck'e yardımcı olması için Türkiye'ye gönderdi. Heck ve Hoffman, Mayıs sonu-Haziran başında Hükûmet'le görüşmelerde bulundular. Heck'in ayrılmasından sonra bir süre daha Ankara'da kalan Hoffman gerek 1930 yılından bu yana ATIC'i meydana getiren bütün olayların içinde olması gerekse de bu süreçte Türkiye'deki yetkililer nezdinde edindiği güven sayesinde her iki tarafca da tatminkâr bulunan bir anlaşmayla meseleyi çözüme kavuşturdu.²⁰¹ Yapılan anlaşmaya göre Türk Hükûmeti'nin alması gereken 1,500,000 ABD Doları krediden vazgeçmesi karşılığında 1 Temmuz 1932-1 Temmuz 1938 arasındaki süreye ait 12 adet istikraz bonusu kayyum tarafından iade ediliyordu. Böylece kredinin itfası da, 1 Temmuz 1938 tarihli

199 US NA M1224, Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın Bay Rosenberg'le konuşma notu (Department of State, Assistant Secretary, Memorandum of Conversation with Mr. Rosenberg), 26 Nisan 1932.

200 Kreuger şirketlerinin hesapları incelemeye alındıktan sonra, hesaplara işlenmeyen pek çok yükümlülük ortaya çıkarıldığı gibi, varlıklarında manipüle edildiği ortaya çıkarılmıştır. Aktiflerde İtalyan devlet tahvili olarak görünen kalemin aslında Stockholm'de Börtzells Matbaası'nda basılmış taklitleri olduğunun meydana çıkmasından da anlaşılacağı üzere muvaazalı işlemlerde bir hayli aşırıya kaçılmış durumdadır. L. E. Thunholm, *Ivar Kreuger*, Stockholm 1995'ten aktaran Wallerstedt, "Ivar Kreuger's contribution...", 11.

201 US NA M1224, Büyükelçi Charles H. Sherrill'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 69), İstanbul, 6 Temmuz 1932. Sherrill, Ankara'ya geçtiği sırada görüştüğü kabine üyelerinden Hoffman'ın meseleyi hallediş tarzından ve sonuçtan çok memnun oldukları yolunda yorumlar işitecektir.

16 numaralı istikraz bonosunun geri ödenmesine kadar ertelenmiş oluyordu.²⁰²

Ancak, kayyumla Türk Hükûmeti arasındaki sular bu anlaşmaya rağmen durulmadı. 1932 yılının son çeyreğinde ABD'nin Orta-Batı ve Uzak Batı eyâletlerinde başlayan banka iflasları sistemden aşırı para çıkış talebi yaratmış, bu da kısa zamanda eyâletlerin yarısında sektörün tatil edilmesine sebep olacak kadar genelleşecek bir panik dalgasını tetiklemişti. Federal Rezerv bankalarından çekilmeye başlanan büyük miktarda altın, kısa zamanda bu bankaların kanunî rasyoların altına düşmesine sebep olmuştu. Yurtiçi ve yurtdışı altın talebinin karşılanamayacak boyutlara ulaşması üzerine, sistemdeki krizlere müdahale etmek üzere kurulan rezerv bankaları da 4 Mart 1933 tarihinde tatile girmek zorunda kaldı.²⁰³ 6 Mart 1933'te Başkan Roosevelt bankacılık sistemini 9 Mart tarihine kadar tatil ilan etti ve yurt dışına yapılmakta olan altın ödemelerini durdurdu. 9 Mart 1933'te Kongre tarafından onaylanan kanun Başkan'a altın ve döviz piyasalarını kontrol altına alması için olağanüstü hal yetkileri veriyordu.²⁰⁴ 10 Mart tarihinde yayınlanan kararname ile Hazine Bakanlığı tarafından verilecek lisanslar haricinde yurtdışına altın ödemesi veya ihracatı yasaklanıyordu. Nisan başlarında yayınlanan Başkanlık emri halkın elindeki bütün altının Federal Rezerv bankalarına verilmesini talep ediyor, altın bulundurmaya neredeyse bir suç haline getiriyordu. Federal Hükûmet'in emisyon karşılığı altın satın almaya başlamasıyla Amerikan Doları'nın devalüe olması hızlanıyor böylece ABD'de altın standardından ayrılmış oluyordu. Ocak 1934'te Amerikan Doları'nın altın karşısında yeniden stabilize olduğu noktada dolar devalüasyon öncesine göre yüzde 59 oranında altın karşılığına hâizdi.²⁰⁵

1930 yılında yapılan inhisar sözleşmesinin 12. maddesi 1 Türk Lirası'nı 47 Cent olarak belirliyor, herhangi bir 3 aylık devrede bu paritede yüzde 5'in üzerinde bir değişiklik olduğu takdirde, kibritin perâkende satış fiyatı ile Hükûmet'e ödenmekte olan yıllık aidatın aynı oranda değiştirilmesine olanak

202 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, 36.

203 Gelişmelerin *monetarist* bir irdelemesi için bkz. Milton Friedman-Anna Jacobson Schwartz, *A Monetary History of the United States 1867-1960*, Princeton University Press, Princeton, 299-407.

204 S. E. Harris, "British and American Exchange Policies: II. The American Experience," *The Quarterly Journal of Economics*, 48, 4 (Ağustos 1934), 686.

205 Eichengreen-Sachs, "Exchange Rates...", 930.

tanıyordu.²⁰⁶ ABD Doları'nın devalüe olması üzerine Türk Hükûmeti Temmuz ayında şirkete başvurarak 12. maddenin işletilmesini talep etmişti. Kayyumla Hükûmet arasındaki görüşmeler Ekim ayından bu yana sürdürülüyor; ancak, maddenin değişik yorumlanması sebebiyle anlaşma sağlanamıyordu.²⁰⁷ Kayyum şirketin yetkilisi Henry Rawle Hükûmet'i ikna etmek için Ankara'ya gelmiş ancak başarılı olamamıştı.²⁰⁸ Her iki taraf da ABD Doları'nın yüzde 40 değer kaybettiği üzerinde mutabıktılar. Türk Hükûmeti bu oranın kibritin perâkende satış fiyatı ve yıllık aidata aynen yansıtılmasını talep ederken, kayyum şirket satılan malların maliyetinin de gözönüne alınması gerektiğini ifade ediyordu. Hâlihazırdaki parite üzerinden şirket Türkiye'nin yıllık tüketimi olan 20,000 sandık kibriti 800,000 TL'ye mal ediyor, sandık başına 125 TL satış fiyatı üzerinden 2,500,000 TL hasılat elde ediyordu. Her yıl Maliye'ye ödenen inhisar aidatını da satılan malların maliyetiyle beraber hasılatından çıkardığımızda şirket 1934 yılı için 100,000 TL zarar öngörüordu. Şirket kibritin yeni perâkende satış fiyatının, tutarı yüzde 40 düşürülecek olan yıllık aidatın üretilen kibritlerin maliyeti ile beraber oluşturacakları toplam maliyetteki düşüşe göre belirlenmesini talep ediyordu.²⁰⁹ Şirket yetkilileri indirimlerin Hükûmet'in istediği şekilde yapılması

206 "Türk lirası olarak irae edilen bilcümle mebalîğ ve işbu mukavelenameye müteallik bilcümle umum hesabât için kambiyo esası: Her Türk lirasına mukabil Amerika Müttehit Hükümetlerinin 47 senti olacaktır. Herhangi bir üç aylık devrenin nihayetinde tarafeynden birinin talebi üzerine doların kambiyo fiatı tetkik edilecek ve şayet derdesti tetkik üç aylık müddet zarfında dolar kambiyo fiatile balâda muharrer kambiyo esası arasında yüzde 5 veya daha ziyade bir vasati fark bulunursa kibrit satış fiyatı şirketçe icabı hale göre tezyit veya tenkis olunacak ve işbu kambiyo temevvücatından mütehasıl fark tamamile telafi edilinceye kadar mezkur tezyit veya tenkis mer'iyette kalacaktır...İşbu maddede beyan olunan kambiyo tereffü veya tenezzülü dördüncü maddede münderiç Devlet hissei seneviyesinin ve üçüncü maddede muharrer meblağın o nispette tezyüt ve tenakusunu müstelzimdir. Şurası mukaarredir ki bu madde mucibince fiatlarda vukubulacak zam veya tenzil her halde kutu başına on para veya ez'afından dün olmayacaktır.", *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 11, Ankara 1927-1929.

207 US NA M1224, Dışişleri Bakanlığı, Yakın Doğu İşleri Dairesi, Bilgi Notu (Department of State, Division of Near Eastern Affairs, Memorandum), 10 Ocak 1934.

208 US NA M1224, Büyükelçi Robert P. Skinner'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 83), İstanbul, 3 Ocak 1934.

209 Yeni yıllık aidat tutarı (A) yüzde 40 indirim oranı üzerinden 1,080,000 TL'dir. Satılan malların maliyeti (B) 800,000 TL ile beraber toplam (A+B) 1,880,000 TL etmektedir. Hâlihazırdaki aidat tutarı (C) ise 1,800,000 TL'dir. Buna göre eski toplam maliyet (B+C) 2,600,000 TL rakamını vermektedir. Toplam maliyetteki düşüş yüzde 27.69 olmaktadır. Bu oran uygulandığı takdirde, bir sandık kibritin satış

durumunda zaten zarar etmekte olan fabrikanın iflasının kaçınılmaz olduğunu vurguluyorlardı.²¹⁰ Kayyum şirket yetkililerinin, maddenin işletilmesi durumunda halen Hazine'ye gitmekte olan yıllık aidat tutarının düşürülmesi sebebiyle Hükümet'in de büyük bir gelir kaybına uğrayacağı şeklindeki tavsiyeleri de etkili olmamıştı. Kayyum yetkililerine göre Hükümet'in niyeti hem fabrikayı hem de istikraz bonolarını satın almaktı. Bu amaçla bir süre önce kendilerine başvuran ve piyasa değerlerinin çok çok altında bir teklif veren Ernest Hoffman'ın Maliye Vekili adına hareket ettiğini düşünüyorlardı.²¹¹ ABD Dışişleri Bakanlığı 15 Ocak 1934 tarihli bir telgrafla, Ankara'daki kayyum yetkilisine Türk Hükümeti nezdinde yardımcı olması için Büyükelçi Robert P. Skinner'a talimat verdi.²¹² Skinner'ın Maliye Vekili Abdülhalik Renda ile yaptığı iki olumlu görüşme sonrasında yakaladığı olumlu hava, Vekil'in Şubat ortasında sağlık sebebiyle istifa etmesi üzerine dağıldı. Yeni vekil Fuat (Ağralı) Bey'in fiyatlarda indirime gidilmesinde ısrar etmesi üzerine, Kayyum temsilcisi şirketinin bütün kanunî haklarının saklı olduğu konusunda şerh düşerek geçici bir anlaşmaya rıza gösterdi. Yeni düzenlemeye göre bir kutu kibritin perakende satış fiyatı yüzde 30 oranında ucuzlayacaktı. İstanbul gazeteleri, yeni fiyatların 1 Nisan 1934 tarihinden itibaren geçerli olacağını duyuruyordu.²¹³ Türk Hükümeti, fabrika ve istikraz bonolarının satın alınması ile ilgili olarak daha önce bir teşebbüste bulunduysa da, kayyum şirketin temsilcisi ile yapılan görüşmelerde bu konuda bir teklif getirmede. Ancak, bu alımdan vazgeçildiği anlamına gelmiyordu.

fiyatı 91 TL, toplam satış hasılatı ise 20,000 sandık üzerinden 1,820,000 TL olarak gerçekleşecektir.

- 210 Hükümet'in hesabına göre yıllık aidatın 1,080,000 TL, bir sandık kibritin perakende satış fiyatının ise 75 TL olması gerekiyordu. Bu şirket için, 20,000 sandık kibrit üzerinden 1,500,000 TL satış hasılatı fakat satılan malların maliyeti sabit kaldığı için 380,000 TL zarar anlamına gelmektedir. Kayyum'un 1932 yılını 300,000 TL zararla kapatan ve her iki hesapla da zarar öngörülen fabrikada üretime devam etmesinin tek sebebi Türk Hükümeti'nin 1 Temmuz 1938'de geri ödemeye başlayacağı istikraz bonolarının itfasını sekteye uğratacak bir durumdan kaçınmaktı.
- 211 US NA M1224, Dışişleri Bakanlığı, Yakın Doğu İşleri Dairesi, Bilgi Notu (Department of State, Division of Near Eastern Affairs, Memorandum), 10 Ocak 1934.
- 212 US NA M1224, Büyükelçi Robert P. Skinner'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 132), Ankara, 15 Şubat 1934.
- 213 US NA M1224, Konsolos Allen'dan Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 31 Mart 1934. Böylece bir kutu kibritin yeni perakende satış fiyatı 70 para olmaktadır.

ATIC, bütün aktifleri ve pasifleri ile beraber, 29 Temmuz 1937 tarihinde iflas masası tarafından satışa çıkarıldı ve en yüksek teklifi veren *International Match Realization Co.* (IMRC) isimli bir şirket tarafından satın alındı. IMRC, adından da anlaşılacağı gibi bir tasfiye (*liquidation*) şirketi idi ve çoğunluğu ABD vatandaşı olan IMCO hissedarları tarafından kurulmuştu. Şirketin amacı IMCO'ya ait varlıkları en kısa zamanda elden çıkarıp nakde çevirmektir. Türk Hükûmeti, İş Bankası aracılığı ile ihâleye katılmış ama bir netice alamamıştı.²¹⁴ İhâleye İş Bankası adına pey veren New York Ticaret Müşaviri, IMRC'nin yönetim kurulu başkanı John C. Bancroft ile Ağustos ayı içinde yaptığı görüşmede bankanın ATIC hisseleri ile Türk Hükûmeti'ne ait istikraz bonolarını satın almaya talip olduğunu yineledi. Bancroft'un belirttiğine göre adı geçen aktiflerle İş Bankası'ndan başka Ernest Hoffman, Gale adında başka bir şahıs ve Türkiye'deki bir banka ile beraber hareket eden ismini açıklayamayacağı bir Fransız Grubu daha ilgileniyordu.²¹⁵ Bancroft, IMRC'nin satıcı olmasına karşın öncelikli olarak alıcılardan bir teklif beklemekte olduğunu ve sözkonusu varlıkların temsil ettikleri değerlere yakın bir teklif geldiği takdirde satılabileceklerini ifade etmekteydi. Ancak, şirketin öngördüğü tutarı Türk Hükûmeti de dahil olmak üzere hiçbir alıcı vermeyeceği için satış meselesi uzun bir süre sürüncemede kalacaktı.²¹⁶

-
- 214 19 Ağustos 1937 tarihli "Kibrit borçları hakkında Newyork Ticaret Konseyi'nden Muzaffer Yeşim'in mütalaası" (TCA, Dosya:2138, Fon: 30.10, Yer No: 182.259.8.) Sözkonusu mütala, Büyükelçi Münir Ertegün'ün gelişmelerle ilgili yorumlarını içeren bir önyazı ile Başbakanlığa gönderilmiştir.
- 215 Büyükelçi Münir Ertegün ve Muzaffer Yeşim'in verdikleri raporlardan *Gale* isimli şahsın, adı geçen aktiflerle yine Türk Hükûmeti'ne satmak için ilgilendiğini ve bunun için daha önce Büyükelçi Münir Ertegün'e teklif götürdüğünü öğreniyoruz. Ernest Hoffman ise Türk Hükûmeti'nin IRMC ile pazarlığa girerek, doğrudan doğruya kendi borcu için taahhüt ettiği miktardan aşağı bir kıymet biçmesinin yaratabileceği kredibilite problemine karşı IRMC nezdinde kimliği belirsiz alıcıyı temsil eden bir aracı hüviyetinde, ücret karşılığı görevlendirilmiş olup Muzaffer Yeşim'le beraber hareket etmektedir. Muzaffer Yeşim'e göre pazarlıkların bu safhadan sonra yalnızca İş Bankası tarafından yürütülmesi hem bu mahzuru ortadan kaldıracak, hem de İş Bankası'nın girişimi başarısızlıkla sonuçlandığı takdirde, Hükûmet adına son bir teşebbüste bulunmak üzere açık bir kapı bırakılmış olacaktır. Büyükelçi Münir Ertegün merkezden Türkiye'deki bir banka ile hareket eden Fransız grubunun araştırılmasını istemektedir.
- 216 Büyükelçi Münir Ertegün, Hükûmet'in istikraz bonolarını vadelerinde ödeyeceği kanaati mevcut olduğu sürece, IMRC'nin bonoları gerçek değerlerinin altında bir miktara satmayacağını altını çizmektedir.

Fabrika başlarda zararlar çalışmasına rağmen giderek kârlı bir işletme haline geldi. 1937 yılının sonuna geldiğimizde ATIC'ın Türk bankalarında 1 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirası parası birikmişti. Ancak, 25 Şubat 1930 tarih ve 1443 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çerçevesinde yapılan düzenlemelerden dolayı bu parayı yurt dışına transfer edemiyordu.²¹⁷ Şirket idarî masraflarını ve ödemesi gereken federal ve eyalet vergilerini karşılayabilmek için borçlanmak zorunda kalmıştı. IMRC yetkilisi Louis Stern konuyla ilgili olarak Türk Hükûmeti ile görüşmelerde bulunmak üzere 3 Kasım 1937'de Türkiye'ye hareket etti. Stern'in amacı, hem Türk bankalarındaki ATIC hesaplarından kısmî de olsa döviz transferi yapabilmek hem de 1 Temmuz 1938'de itfası başlayacak olan istikraz bonolarının geri ödemesinin benzer kısıtlamalara uğrayıp uğramayacağı konusunda bilgi sahibi olmaktı.²¹⁸ Türkiye'de iki aydan fazla kalan Stern bu süre zarfında Ankara'ya birincisi 3, ikincisi 8 ve sonuncusu 16 gün süren üç ziyaret yaptı. İlk olarak Maliye Vekaleti Nakit İşleri Genel Müdürü Halit Nazmi (Keşmir) Bey'le görüşen Stern, ATIC'in 1936 yılı kârı ve buna ek olarak idarî giderlerin karşılanabilmesi için aylık 3000-5000 TL arasındaki bir rakamın transfer edilebilmesi için müracaatta bulundu.²¹⁹ Halit Nazmi Bey görüşmeler sırasında Stern'ün talebinin haksız olmadığını ifade etmesine rağmen birkaç

217 Sözkonusu kanunun verdiği yetkiye dayanılarak 1930'lu yıllarda çıkarılan ve kambiyo rejimini sıkı bir kontrol altına alan kararnameler için bkz. Tevfik S. Alanay, *Türkiye'de Döviz Kontrolü ve Milli Parayı Koruma*, İstanbul 1937. Büyük Buhran sırasında gelişmiş ya da gelişmemiş pek çok ülkenin para değerini korumak için ödemeler dengesi üzerinde serbest dış ticareti kısıtlayıcı yönde müdahalede bulunduğunu görüyoruz. Kambiyo rejimi ya da kontrollü kambiyo rejimini bu müdahalelerden biri olarak düşünebiliriz. Altın standardını terkeden bir dünyada ödemeler dengesi sorunları ile ilgili olarak bkz. Dr. Refii Şükrü Suvla, *Cihanda ve Türkiye'de Beynelmîlel Tediye Meseleleri*, İstanbul, İ.Ü. Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1937.

218 US NA, Louis Stern'den Dışişleri Bakanı'na, Washington D. C., 21 Ekim 1937; US NA, Dışişleri Bakanlığı, Yakın Doğu İşleri Dairesi, Konuşma Notu (Department of State, Division of Near Eastern Affairs, Memorandum of Conversation), 26 Ekim 1937.

219 Louis E. Stern'in Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya yazdığı ama göndermediği mektubunda belirttiğine göre, şirket 1935 yılına kadar Türkiye'de kibrit tüketimi ve satışı fabrikanın üretim maliyeti ve genel giderlerini karşılayacak boyutta olmadığı için zarar etti. İlk kez 1935 yılında küçük bir kâr sağlayan şirket, 1936 yılını 190,000 TL kârla kapatmıştı. Stern, 1937 yılı hesaplarının da net kâr göstereceğini ifade etmektedir. (US NA, Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 463), Ankara, 29 Aralık 1937 tarihli mesaja 3. ek: Louis Stern'den Ekselansları Bay Fuat Ağralı'ya, Maliye Bakanı, İstanbul, tarihsiz.)

gün geçtikten sonra reddedildiğini bildirdi.²²⁰ Akabinde görüştüğü Maliye Vekili Fuat Ağralı da şirketin talep ettiği miktarlar yüksek olmamasına rağmen tahsisat yapılmasının imkânsız olduğu yolunda görüş belirtti. Ağralı, sözkonusu döviz transfer talebinin Türkiye'den ABD'ye mal ihracı yoluyla gerçekleştirilebileceğini tavsiye ederek bu işte kullanılabilecek kalemlerin listesini Stern'e iletti. Çoğunluğu ABD piyasasında satılamayacak türdeki veya şirketin ihtiyacını karşılamayacak miktarda üretilen mal gruplarından oluşan listede kayda değer tek kalem halı ve kilimlerdi. Ancak, halı sevkiyatı sırasında yüzde 60'a varan ABD gümrük vergisinin ödenmesi için yine şirketin karşılayamayacağı bir nakit ihtiyacı doğacaktı. Ayrıca Şark halılarında ABD piyasasında zaten daralmakta olan talep İran kilimlerine doğru kayıyordu. Stern'e göre bütün bunlar Türkiye'den ABD'ye halı ihracatını imkânsız kılıyordu.²²¹ Daha sonra görüştüğü İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik (Kurdoğlu) Bey ise şirketin listeden yalnızca şarap ve likörlerin döviz transferi amaçlı kullanabileceğini belirtti. Stern, ne kadar uygun fiyatla verilirse verilsin, yerli şarapların giderek popüler olduğu, Fransız şaraplarının dahi düşük miktarda ithal edildiği ABD piyasasında Türk şaraplarının hiçbir şansı olmadığını ifade etti. Bunun üzerine Faik Bey, ihracı karşılığında getirilecek dövizin yüzde 50'si Türkiye'de kalması şartıyla, kendi insiyatifiyle fındığı da ilâve edebileceğini belirtti.²²² Stern, Türk Hükûmeti'nin taleplerine iyi niyetli

220 US NA, Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 496), Ankara, 24 Ocak 1938 tarihli mesaja ek: 20 Ocak 1938 Tarihli Konuşma Notu (*Memorandum of Conversation*).

221 US NA, Louis Stern'den Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'e, İstanbul, 25 Ocak 1938; US NA, Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 496), Ankara, 24 Ocak 1938 tarihli mesaja ek: 20 Ocak 1938 Tarihli Konuşma Notu (*Memorandum of Conversation*).

222 US NA, Louis Stern'den Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'e, İstanbul, 25 Ocak 1938; US NA, Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 496), Ankara, 24 Ocak 1938 tarihli mesaja ek: 20 Ocak 1938 Tarihli Konuşma Notu (*Memorandum of Conversation*). Faik (Kurdoğlu) Bey listeyi 1567 Numaralı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki Kanun'a müteferri ve 19 Eylül 1934 tarih ve 2/1248 numaralı karanameye ek 8 Haziran 1937 tarih ve 2/6792 numaralı kararnâmeye istinâden daraltmış olmalıdır: Madde 1- Türkiye'de icrayı faaliyet eden yerli ve yabancı şirketlerin haricte bulunan hissedar ve tahvilat hamillerine göndermek mecburiyetinde buldukları paralar ile elyevm Türkiye'de bankalarda muhtelif sebeplerle bloke bulunan paraların gülyacağı, halı, madensuyu, şarap ve likörlerin ihracı suretile transferine müsaade edilmiştir. Madde 2- Fındık, Ağustos 1937 nihayetine kadar aynı hükme tabidir. (Alanay, *Milli Parayı*, 57.) Faik (Kurdoğlu) Bey, kendi sorumluluğunda fındığı listeye ilâve ettiği sırada adı geçen kalemin ihraç edilebileceği süre geçmiş olduğu gibi kararnâmenin

yaklaşmadığına kanaat getirerek, yakında başlayacak olan Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması görüşmelerinde şirketine ait bloke fonların transferinin önşart olarak gündeme getirilmesi için ABD Hükûmeti nezdinde girişimde bulunmaya karar verdi.²²³ Ankara'dan ayrılacağı 5 Şubat 1938 tarihinde Faik Bey tarafından yeniden İktisat Vekâleti'ne çağrılan Stern, bu sefer kendisine yurt dışına döviz transferinde kullanılacak eşya kalemlerini onaylamakla görevli olduğu belirtilen Millî Korunma Komisyonu ile görüştürüldü.²²⁴ Komisyon ilk olarak yüzde 50'si Türkiye'de kalmak üzere 1 milyon Dolarlık pamuk önerdiyse de Stern'in kendi şirketinden başka hiçkimsenin malını satmayacağını ifade etti. Bunun üzerine komisyon, yetkilerini aştıkları gerekçesi ile Bakanlar Kurulu'nun onayından geçmesi şartıyla, tamamı ATIC'e ait olmak üzere miktarı yarıya indirirken, Stern'e bu satış işleminden şirketinin yüzde 15 civarında bir zarara uğrayabileceği hatırlatıldı. Stern şirketinin yüzde 20'ye kadar bir zararı göze aldığını, eğer kabul edildiği takdirde sabit bir fiyat yerine Hükûmet'e Liverpool piyasasındaki pamuk fiyatının yüzde 20 üzerinde bir bedel teklif etme niyetinde olduğunu belirttiyse de, fiyat üzerinde bir anlaşma sağlanamadı. Türk pamuğunun yurt dışında pazarlanabilme olanakları konusu açıldığı zaman Faik Bey, *clearing* anlaşmalarına tâbi olmadan Türk pamuğunun yalnızca Mısır ve ABD'ye ihrac

bütünü de daha sonra Faik (Kurdoğlu) Bey tarafından da farkedileceği üzere 15 Temmuz 1937 tarihinde yürürlüğe giren 2/7005 sayılı Genel İthalat Rejimi Karamâmesi ile geçerliliğini yitirmiş durumdadır.

- 223 Stern'e göre Hükûmet, şirketi çok düşük bir fiyata satın almak için zor duruma sokmak istemektedir. Romanya'dan kereste, İsveç'ten kimyevî hammadde ithalatı yapan fabrikanın ihtiyaçlarının, bu ülkelerle yapılan ticaret antlaşmalarında gözardı edildiğini iddia eden Stern, döviz transferinde kullanılmak üzere tütün ve hayvan bağırsağı derisi (*casing*) ihracatı taleplerinin de kabul edilmediğini ifade etmektedir. Bkz. US NA, Louis Stern'den Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'e, İstanbul, 25 Ocak 1938.
- 224 US NA, Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 521), Ankara, 7 Şubat 1938 tarihli mesaja 3. ek: 5 Şubat 1938 Tarihli Konuşma Notu (*Memorandum of Conversation*); 15 Temmuz 1937 tarihinde yürürlüğe giren 2/7005 sayılı Genel İthalat Rejimi Karamâmesi'nin 7. maddesine göre: "Türkiye'de çalışan yerli ve yabancı şirketlerin haricte bulunan hissedarlarına ve tahvilat hamillerine ödeyecekleri dividant ve faiz karşılığı olarak ihrac edilecek mallar Milli Korunma Komisyonunca tayin edilir." Kararnâmenin 6. maddesine göre Millî Korunma Komisyonu, "İktisat Vekaletinde, Vekalet Müsteşarının reisliği altında, Maliye Vekaleti Nakid İşleri Umum Müdürü, Maliye Vekaleti Tetkik Heyetinden bir aza, Ziraat Vekaleti Ziraat Umum Müdürü, Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti Ekonomik İşler Müdürü, İktisat Vekaleti Türkofis Reisi, İktisat Vekaleti Sanayi Umum Müdürü'nden" oluşmaktadır.

edilebileceğini ancak zaten pamuk ihracatçısı konumunda olan bu ülkelere Türk pamuğunun satılmasının imkânsız olduğunu vurguladı. Faik Bey'e göre eğer pamuk Liverpool'a götürülür, İngiliz gümrüklerinden geçmeden serbest bölgede depolanırsa, Türk-İngiliz *clearing* anlaşmalarının hükümlerine tâbi olmadan satılabilirdi. Toplantıdan sonra, konuyu ABD Büyükelçiliği aracılığı ile İngiliz Büyükelçiliği'nden soruşturan Stern, kesin bir bilgi alamayınca aynı akşam İstanbul'a hareket etmeye karar verdi. 7 Şubat'ta İstanbul'dan ayrılmayı planlayan Stern'in niyeti 16 Şubat'ta ABD'ye hareket eden Queen Mary gemisini yakalayıp, Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması için görüşmelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelecek olan ABD'li uzmanlar yola çıkmadan Washington'a ulaşmaktı. Bu sırada da, her ne kadar dünya pamuk piyasası zor günler geçiriyor olsa da Faik Bey'in önerdiği şekilde Türk pamuğunun Liverpool'da satılıp satılmayacağını araştırmayı düşünüyordu.²²⁵

İstikraz bonoları ile ilgili olarak Stern'in korktuğu başına geldi. Maliye Vekili Fuat Ağralı 29 Haziran 1938 tarihinde ATIC'a gönderdiği bir telgrafla, şirket tarafından Hükûmet'e ödenmesi gereken yıllık aidat taksidinin, İnhisar Mukavelesi'nin 2. maddesine uygun olarak vadesi 1 Temmuz 1938'de dolacak olan istikraz bonosunun geri ödemesinde kullanılmasını talep etti. Şirket itfa tarihinde Merkez Bankası tarafından açıklanacak kur üzerinden hesaplanacak 407,302,80 Amerikan doları karşılığı Türk Lirası'nı Hükûmet hissesinden düşecekti.²²⁶ ATIC'ın İstanbul'daki genel müdürü Preston E. King, durumu hemen aynı gün telgrafla New York'taki Louis Stern'e bildirdi. King, 30 Haziran 1938 tarihinde de Maliye Vekili Fuat Ağralı'ya bir telgraf çekerek İnhisar Mukavelesi'nin 2. maddesine göre istikraz bonusu ödemesinin ABD Doları olarak, Lee, Higginson&Co. şirketinin ya da vârislerinin New York'taki ofislerine yapılması gerektiğini ifade ederek, Maliye Vekili'nin talebinin kontrata ve kanunlara aykırı olduğunu belirtti.²²⁷

225 US NA, Charge d'Affaires a. i., Robert F. Kelley'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 521), Ankara, 7 Şubat 1938 tarihli mesaja 3. ek: 5 Şubat 1938 Tarihli Konuşma Notu (Memorandum of Conversation)

226 US NA, Büyükelçi John V. A. MacMurray'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 760), İstanbul, 28 Temmuz 1938.

227 US NA, Büyükelçi John V. A. MacMurray'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 760), İstanbul, 28 Temmuz 1938 tarihli mesaja 1. Ek: Preston E. King ile Konuşma Notu (Memorandum of Conversation), İstanbul, 30 Haziran 1938. İnhisar Mukavelesi'nin 2. maddesinin Hükûmet ile ATIC arasında anlaşmazlığa sebep olan ya da daha doğrusu kendi yorumlarına dayanak olarak kullandıkları hükümleri: "...Hükûmet Newyork şehrine tâbi Manhattan kasabasında, Li, Hingginson ve

Maliye Vekili Fuat Ağralı, 1 Temmuz 1938 tarihli cevabî telgrafında, İnhisar Sözleşmesi'nin 2. maddesinin hükümlerinin açık olduğunu, Hükümet'in ödenmesi gereken bono tutarının, yıllık aidattan alınmasını talep edilebileceğini yineleyerek, konumunu muhafaza etti. ATIC'e göre yıllık aidat anlaşmanın 2. maddesine bir ödeme aracı olarak değil, bir garanti enstrümanı olarak ilâve edilmişti. Hükümet, birinci, ikinci ve üçüncü bonoların ödenmesinde olduğu gibi bonoların ödemesini ABD Doları olarak belirtilen yere yapmalıydı. Hükümet'e göre ise anlaşmanın 2. maddesi, iki değişik ödeme alternatifi getiriyordu. Birincisi ABD Doları olarak New York'ta, ikincisi ise Türk Lirası olarak, yıllık aidattan şirket tarafından kaynağında kesilerek. Taraflar Temmuz ayının sonuna kadar aynı tezleri savunarak yazıştılar. Nihâyet ATIC, İnhisar Sözleşmesi'nden doğan bütün haklarının saklı kalması kaydıyla, yıllık aidat ödemesini istikraz bonusu tutarı karşılığı Türk Lirası'nı düşürerek gerçekleştirdi. Şirket, Maliye Vekâleti'ne yazdığı yazıda bunun Hükümet'in belirlediği ödeme şeklini kabul ettikleri anlamına gelmediğini yalnızca Maliye Vekâleti'nin talimatını yerine getirdiklerinin altını çiziyordu.²²⁸ Her ne kadar

Şürekâsı efendilerin idarehânesinde Türkiye'nin şimdiki veya müstakbel her türlü tekâlifinden muaf ve bu tekâlif dolayısıyla herhangi bir tenkisten ma'sun bir halde tediyeye edilmek şartıyla beheri faiz ve resûmâlin altışar aylık tekâsiline mukâbil olarak (1 Temmuz 1930 tarihinde mevcut Standart sıklet ve safiyette) 407,302, 80 Amerika Hükûmât-ı Müttehidesi altın doları ve seksen sent için muharrer ve kâffesi 1 Temmuz 1930 tarihile müverrah ve altışar aylık fasılalarla her sene kanunusânî ve temmuzunun birinci günlerinde lâzımüledâ olmak üzere şirketin emrine elli tane senet istar etmeği taahhüt eder....Senetlerin yukarıda beyan olunduğu üzere muntazam miatlarında tediyesine zaman olarak Hükümetçe kibrit inhisarından Hükûmete ait vâridatın tamamı şirkete teslim olunmuştur. Mahaza şurası mukarrerdir ki her ne zaman Şirket tarafından Hükûmete bu mukavelenin üçüncü ve dördüncü maddeleri mucibince tediyesi meşrut bir taksit yekûnu mezkûr senetlerden birinin vadesinde tediyesinde kâfi gelmezse Hükümet herhangi noksanı ikmale kifayet edecek miktarda bir meblağı tediyeye edecektir. Şayet her altı aylık senedin tediyesinden sonra kibrit varidatının Hükümet'e ait altı aylık hissesinden bir fazla kalırsa bu fazla Hükümet'e râci olacaktır. Hükümet kendi hisse-i seneviyyesinin altı aylık taksitlerinden altı aylık senetlerin tesviyesine kâfi mebalığı tenzil için sahibi imtiyaza, Türkiyede icrayı faaliyet eden tali şirketine veya şubesine mezuniyet ita ve onlardan bunun talep eder."

228 İstikraz bonusu, 1 Temmuz 1938 tarihinde geçerli olan 1 Amerikan Doları=1.2635836 TL paritesi üzerinden 514,661.14 TL ediyordu. Şirket yıllık aidattan düştüğü bu tutarı kendi hesaplarına da aktarmamış, Ziraat Bankası'na yazdığı yazıda, ABD Doları'na çevrilerek ABD'ye transfer edilebilmesi için Maliye Vekâleti'nin emrinde bulundurulmasını talep etmişti. Gerek ABD ile dış ticaretin Türkiye lehine fazla vermesi, gerekse de diğer ülkelerle yapılan *clearing* anlaşmalarının beklendiği gibi işlememesi, Türkiye'deki ithalatçıların 1937 yılında ABD piyasasından büyük miktarda alım yapmasına sebep olmuştu. ABD'den yapılan ithalatın büyümesi

Stern, Kasım ayında ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile yaptığı görüşmede, karşılığında Amerikan piyasasında satılabilecek bir mal satın alınabilmesi koşuluyla Türk Lirası'nı kabul edebileceklerini belirttiyse de, yetkililerin tavsiyesine uyarak konuyu tahkime götürmeye karar verdi. Bakanlık yetkilileri Türkiye'nin hâlihazırda dövizi olmamasının sonsuza kadar olmayacağı anlamına gelmediğini ifade ederken, Ankara'daki Büyükelçiliğin konuya müdahil olabilmesi için şirketin kanunî bütün yolları zorlaması gerektiğini belirtiyordu.²²⁹ Stern, 15 Kasım 1938 tarihinde Maliye Vekili Fuat Ağralı'ya bir mektup yazarak, anlaşmazlığın karşılıklı görüşmelerle çözülememesi durumunda tahkime gidebileceklerini hatırlattı. Ağralı, mektubu kendisine ileten İstanbul'daki ATIC genel müdürü King'e, Türk Hükûmeti'nin bu konuya ilişkin tavrını daha önce açık bir şekilde ifade ettiğini ve başka da söyleyecek birşeyleri olmadığını bildirdi.²³⁰

1 Ocak 1939 tarihli istikraz bonosunun geri ödemesi de Maliye Vekâleti'nin talimatıyla ATIC'in ödemesi gereken Hazine hissesi tutarından indiril-

üzerine Türk Hükûmeti 11 Mayıs 1938 tarihinde ABD Doları transferlerini durdurmak zorunda kalmıştı. (Trask, *Response*, 103) Dolayısı ile istikraz bonosunun TL karşılığının yakın bir zamanda Amerikan Doları olarak New York'a transferi mümkün değildir.

- 229 US NA, Dışişleri Bakanlığı, Konuşma Notu (Department of State, Memorandum of Conversation), 3 Kasım 1938. Ankara'daki Büyükelçi MacMurray, Türk Hükûmeti ile nazik bir zeminde ilerleyen Ticaret Anlaşması müzâkerelerini sekteye uğratacağı endişesi ile kibrit şirketinin problemlerinin bu aşamada resmi kanallardan gündeme getirilmesini tavsiye etmemektedir.
- 230 US NA, Dışişleri Bakanlığı, Konuşma Notu (Department of State, Memorandum of Conversation), 28 Aralık 1938. Stern'e göre tahkime gitmek de, Türk Hükûmeti tahkimlik bir mesele olmadığı görüşüyle hakem atamayacağı için, bir çözüm getirmeyecektir. İnhisar Sözleşmesi'nin 14. maddesi, kredi ile ilgili ihtilafların tahkim yoluyla çözümlenmesini öngörmektedir: "Bu suretle ihtilaf hüdüsünde akitlerden birinin diğerine tahiren ihbarının ahzinden itibaren otuz gün zarfında her biri bir hakem tayin edecektir. İşbu iki hakem ilk içtimalarından itibaren otuz gün zarfında bir baş hakem nasbedeceklerdir. Şayet hakemler müddeti mezkûre zarfında baş hakemin intihabında ittifak edemezlerse tarafeyni âkideynden herhangi birinin talebi üzerine işbu baş hakem İsviçre Federal Mahkemesi Reisi tarafından tayin edilecektir. Baş hakem ancak diğer iki hakemin münaiünfih nokta hakkında itilâf edememeleri takdirinde faaliyete geçecek ve bu suretle hakemlerin reyî ile mukayyet olmaksızın müstakilen kararını verecektir. Eğer tarafeyni âkideynden herhangi biri diğer tarafın tahiren ihtarının ahzinden itibaren otuz gün zarfında kendi hakemini intihab etmezse onun hakemi diğer tarafın müracaatı üzerine İsviçre Federal Mahkemesi Reisi tarafından tayin edilecektir. Vukuu hale göre hakemlerin ve yahut baş hakemin kararı her iki taraf için kat'î ve nihaî olacaktır. Âkitler arasında münazaat ve ihtilâfat halinde işbu mukavelenamenin Fransızca metni muteber olacaktır."

lerek Türk Lirası olarak gerçekleştirildi. 30 Nisan 1939 tarihinde New York'ta açılan Dünya Sergisi'nde Türkiye heyetinin reisi olan Vedat Nedim Tör, Başvekâlet'e yazdığı yazıda, kibrit şirketine ait bonolardan vadesi gelenlerin Hazine tarafından ABD Doları olarak tediyesinden imtina edilerek, Türk Lirası olarak ödenmesinde ısrar edilmesinin ABD'de çok yüksek olan Türkiye'nin kredibilitesi üzerinde nâhoş tesirler yapmış olduğundan bahsediyordu. Maliye Vekili Fuat Ağralı ise sözkonusu yazıya ilgili olarak Başvekâlet'e verdiği raporda, Hazine'nin döviz sıkıntısı dolayısı ile kibrit şirketinin alacağını Amerikan Doları olarak geri ödeme imkânı bulamadığını belirtmektedir. Şirketin ABD'de satılabilecekleri mal talebinin de yine borcun dövizle ödenmesinden başka bir anlama gelmeyeceğinden dolayı bu da uygulanabilir bir çözüm olarak gözükmemektedir. Maliye Vekili, döviz kontrolü mevcut iktisadi şartların tesiriyle bütün ülkelerde uygulanmakta olan umumî bir tedbir olduğu ve bilhassa kibrit şirketine karşı tatbik edilen bir muamele olmadığı için, bonoların geri ödeme şeklinin Türk Hükûmeti'nin ABD'deki kredibilitesi üzerinde fena tesir edeceği yolundaki düşünceye katılmamaktadır.²³¹

ATIC, bir yandan 1 Temmuz 1939 ve 1 Ocak 1940 tarihli istikraz bonolarının amortismanı sırasında da tekerrür eden Türk Lirası tediyesi ile ilgili olarak tahkim sürecini başlatırken, bir yandan da döviz transferi üzerindeki kısıntıları aşmak için Türk Hükûmeti nezdinde mal ihracatı konusunda görüşmeler yürütüyordu. Türk Lirası ile ödenen ilk bononun transferi için Ticaret Vekâleti 1 Ocak 1941 tarihine kadar şirketin fındık ihracatı yapmasına izin vermişti. ATIC İstanbul genel müdürü King ikinci bononun transferinde kullanılmak üzere hayvan derisi ihracatı için teşebbüste bulunurken, üçüncü ve dördüncü bonoların transferi için incir ihracatının mümkün olup olmayacağını araştırıyordu.²³² Şirket Rene de Chambrun'ı hakem olarak tayin ederken, Türk Hükûmeti'ne de yazıyla başvurarak bir ay içerisinde hakemini belirlemesini talep etmişti. Hükûmet ortada tahkimle çözülecek bir ihtilaf olmadığı görüşüyle hareket ederek hakem atamadı. İsviçre Federal Mahkemesi İnhisar Sözleşmesi'nin 14. maddesine göre hakemin tarafından atanacağını Hükûmet'e tebliğ etti. Hükûmet mahkemeye gönderdiği cevapta ödemenin gerçekleştirildiğini ve ortada tahkime müracaat gerektiren bir

231 TCA, Dosya:2139, Fon: 30.10, Yer No: 182.259.9.

232 US NA M1224, Büyükelçi John V. A. MacMurray'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 1388), Ankara, 9 Mart 1940.

durum olmadığını yineledi. Hükûmet'e göre ödeme şekli ile ilgili ihtilaf Hükûmet, IMRC ve ATIC arasındaki bir meseleydi.²³³

Louis Stern, savaş şartlarını umursamadan 1942 yılının Haziran ayında Türkiye'ye geçti. Her ne kadar bu seyahati vadesi gelmiş olan istikraz bonolarının transferlerini gerçekleştirmek için planladıysa da bir süre sonra Hükûmet'le yürütmeye başladığı görüşmeler, ATIC'ın Türk Hükûmeti'ne satışını kapsayacak bir niteliğe büründü. Stern, ilk olarak 1 Temmuz 1938 ve 1 Ocak 1943 tarihleri arasında vadesi gelen 10 adet istikraz bonosunun karşılığı 5,315,645.06 Türk Lirası'nın ABD'ye her türlü mal ihracatında kullanılarak yurt dışına transfer edilebilmesi konusunda Maliye Vekâleti ile anlaştı.²³⁴ Nihâyet, bir yıla yakın süren pazarlıklardan sonra 18 Mayıs 1943 tarihinde imzalanan mukaveleyle ATIC, geriye kalan 25 adet istikraz bonusu ve Büyükdere'deki kibrit fabrikası da dahil olmak üzere bütün aktifleriyle Türk Hükûmeti'ne devredildi.²³⁵ Hükûmet, mukavelelinin imzasını takip eden 25 gün içinde şirkete ait fabrika, menkul-gayrimenkul ve inhisar hakkı karşılığında 1 milyon ABD Doları, 60 gün içinde ise 25 adet istikraz bonusu karşılığında 4 milyon ABD Doları'nı telgraf havâlesi ile IMRC'ye ödemeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca 31 Mart 1943 tarihli bilançoya göre toplam 1,500,000 TL civarındaki kasa ve bankalar mevcudu ile kısa vadeli birtakım alacakları da şirkete bırakılıyordu. IMRC, 31 Ocak 1944 tarihinde hissedarlarına gönderdiği bültende, Türkiye'deki aktiflerin tasfiyesinden masraflar düşüldükten sonra toplam 7,583,741.81 ABD Doları elde edildiğini bildiriyordu.

Fabrika Türk Hükûmeti'ne devredildiği sırada, Türkiye'de kibrit tüketimi yıllık 50,000 sandıklık bir büyüklüğe ulaşmış durumdaydı. Şirket genişleyen talebi karşılamak ve üretim kapasitesini arttırmak için 1942 yılında Almanya'dan yeni makineler tedârik etmişti. Fabrika, Tekel Umum Müdürlüğü bünyesinde aynı kapasiteyle çalışarak 1943 yılından, kibrit tekelinin kaldırıldığı 1952 yılına kadar yıllık ortalama 58,000 sandık kibrit üretimi

233 US NA M1224, Büyükelçi John V. A. MacMurray'den Dışişleri Bakanı'na, (No: 1748), Ankara, 25 Temmuz 1941. Savaş şartlarının zorlamasıyla tahkim süreci de durma noktasına gelecektir. Aradan bir yıldan uzun bir zaman geçmesine rağmen İsviçre Federal Mahkemesi Türk tarafına ait hakemi tayin edebilmiş değildir.

234 TCA, Dosya: 420-32, Sayı: 2/19911, Fon: 30.18, Yer No: 101.33.17.

235 28 Mayıs 1943 Tarih ve 4426 no'lu Kibrit ve çakmak inhisarı işletme imtiyazının kaldırılmasına ve bu inhisarın işletilmesi için muvakkat bir idare kurulmasına dair kanun. Bkz. *Düstur*, III. Tertip, Cilt: 24, Ankara 1943, 1210.

gerçekleştirdi.²³⁶ Kibrit tekeli kaldırıldıktan sonra da fabrikanın yerli kibrit sanayii gelişene kadar Tekel Umum Müdürlüğü bünyesinde faaliyetine devam etmesi benimsendi.²³⁷ Kibrit tekelinin kaldırıldığı sırada bir kutu kibritin perakende satış fiyatı 5 kuruştur. Bu fiyat kibritten alınan gümrük ve tüketim vergisine göre düşük kaldığı için, tekeli kaldırıldıktan sonra başlayan kibrit ithalatı fabrikanın satışlarını negatif etkileyecek bir büyüklüğe ulaşamadı. 1952 yılında kibriti tekelden çıkararak kanunun diğer önemli bir hükmü Tekel İdaresi'ni özel hukuk hükümlerine ve piyasa icaplarına göre kibrit imal, ithal ve satışına devam etmekle mükellef tutuyordu.²³⁸ Kibritten alınan gümrük ve istihlak vergilerinin yüksekliği özel sektörün kibrit üretimine geçmesinde teşvik edici bir rol oynadı. Önce bazı küçük imalatçılar atölyelerinde ürettikleri poşet tipi kibritleri satmaya başladılar.²³⁹ Fakat büyük ölçekli teşebbüsler uzun vadeli sanayi kredisi imkânlarının kullanılmasına başlanılmasıyla gerçekleştirilebildi. Bu noktada önplana çıkan kurum ise özel sektöre sanayi kredisi vermek üzere tesis edilen Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) oldu. İlk özel kibrit fabrikası Türkay, kurulduğu sırada kullandığı uzun vadeli yatırım kredisini TSKB'den aldı.²⁴⁰ TSKB 1961 yılında kurduğu iştirak fonu ile daha sonra Malazlar Kibrit Sanayii ve Ticaret A. Ş. adını alacak olan Safina Kibrit Sanayii A.Ş.'ye de ortak olarak kaynak aktardı.²⁴¹ Aynı şekilde Kav Orman Ürünleri Sanayii A. Ş. de kuruluşu sırasında makina ve ekipman ithalatı için TSKB'den 1,180,000 ABD Doları tutarında yatırım kredisini kullandı.²⁴² Arka arkaya yapılan yatırımlarla, 1970'li yılların başına geldiğimizde kurulu üretim kapasitesi yıllık 153,000 sandığa yükselmiş bulunmaktaydı.²⁴³ Giderek artan sanayileşme ve kentleşme hızıyla beraber, fabrikaların üretimleri talebi karşılamakta güçlük çekmeye başlamış, 1970 yılında mevcut üç fabrikanın toplam üretimi 190,000 sandık olarak gerçekleşmiş-

236 Tekel Umum Müdürlüğü, *Kibrit*, 1955. 1952 yılında Büyükdere kibrit fabrikasının üretimi 62,762 sandık, satışları ise 66,408 sandık olarak gerçekleşmiştir.

237 Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 168.

238 TBMM ZC, Dönem: 9, Toplantı Senesi: 2, Cilt: 12, Ankara, T.B.M.M. Basımevi 1952, 324.

239 Doğruel-Doğruel, *Tekel*, 322.

240 Erol Üyepazarcı, *TSKB'nin Öyküsü*, İstanbul 1995, 45.

241 Üyepazarcı, *TSKB'nin Öyküsü*, 126.

242 Kav Orman Sanayii A. Ş., *1971 Faaliyet Raporu, Bilanço ve Kâr Zarar Hesabı*, İstanbul 1972.

243 T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, *Temel ve Diğer Kimyasal Maddeler Özel İhtisas Komisyonu, Kibrit Sanayii Alt Komisyon Raporu*, Ankara 1972, 3-4.

ti.²⁴⁴ Genişleyen talebi karşılamak üzere, yeni kurulmakta olan Kav Orman Ürünleri Sanayii A. Ő'nin yanı sıra mevcut fabrikaların modernize edilerek, kurulu kapasitenin arttırılması için yeni yatırımlar planlanıyordu. 1960 ile 1970 yılları arasında 10 kuruş olarak sabit kalan bir kutu kibritin perâkende satış fiyatı 1970 yılında 15 kuruşa yükselmişti.

244 T. C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, *Temel ve Diğer Kimyasal Maddeler Özel İhtisas Komisyonu, Kibrit*, 10.